

Μέγας Φώτιος καὶ Νικόδημος Ἀγιορείτης· ἡ συμβολή τους στὴν ἀποτύπωση τοῦ Κανονικοῦ Συνειδότης*

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ**

Τὸ συνειδὸς ποὺ χαρακτηρίζει καὶ καθορίζει τὴ διαχρονικὴ νομοθεσία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων της, εἶναι θέμα πολὺπτυχο. Στὴν εἰσήγηση, ποὺ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ ἀναπτύξω ἐνώπιον ἐκλεκτῆς ὁμηγύρευς σεβασμίων κληρικῶν καὶ ἐγκρίτων διδασκάλων, θὰ παρουσιασθοῦν ἕξι πτυχές, τρόπον τινὰ ὡς βαθμίδες, μὲ τὴν τελευταία νὰ ἐπέχει τὴ θέση μνημόματος τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται.

1. Ἀφετηρία τοῦ προβληματισμοῦ

Στὴν τρίτη συνεδρία τῆς συνόδου ποὺ συνήλθε στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, δηλαδὴ στὴν Ἁγία Σοφία (879/80), τῆς φερομένης καὶ ὡς οἰκουμενικῆς¹, προκαθεζομένου τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ἀναγνώσθηκε ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ πάπα

* Εἰσήγηση στὴν Ἱερὰ Μονὴ Πεντέλης, 6 Φεβρουαρίου 2017 (ἑορτὴ τοῦ Μ. Φωτίου).

** Ὁ Θεόδωρος Ξ. Γιαγκοῦ εἶναι Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα τῆς συνόδου (879/880) βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Μητροπολίτου Σουηδίας καὶ πάσης Σκανδιναβίας, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σσ. 510-511. Στὰ Πρακτικὰ τῆς συνόδου οἱ Πατέρες τὴν χαρακτηρίζουν «οἰκουμενικὴν», «ἐνδημοῦσαν», «μεγάλῃν», βλ. ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Τόμος χαρᾶς, ἐν ᾧ περιέχονται αἱ ἐπιστολαὶ Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἡ Ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ ὀγδὴ σύνοδος, Τὰ ἀντιρρόητικὰ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα τῆς Ρώμης Νικολάου ἱατροφιλοσόφου, Λόγος Μελετίου Ἀλεξανδρείας κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα, Διάλογος ἱερομνήμονος μοναχοῦ μετὰ τινος ἐτέρου μοναχοῦ κατὰ Λατίνων*, τυπωθεὶς ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ῥημίνικου ..., ἐν ἔτει 1705, β' ἔκδ. Θεσσαλονίκη 1985, εἰσαγωγή-σχόλια-ἐπιμέλεια κειμένων Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ (στὸ ἕξῃς *Τόμος χαρᾶς*), σσ. 358, 365, 366, 367, 370, 375, 377, 380 (οἰκουμενικὴ), 286, 365 (ἐνδημοῦσα), 377 (μεγάλῃ) κ.ά. Εἶναι σημαντικὸ νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ

Ἰωάννη Η', αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπευθυνόμενη πρὸς τὰ μέλη τῆς συνόδου². Εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἀνάγνωση ἄλλων δύο κατὰ τὴν προηγούμενη συνεδρία, ἡ μία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α'³ καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὸν πατριάρχη Φώτιο⁴. Καὶ στὶς τρεῖς ἐπιστολὲς θίγονταν θέματα ποὺ δοκίμαζαν τὶς ὁμαλὲς σχέσεις τῶν ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τὴ δυτικὴ, πρωτίστως τὶς σχέσεις μεταξὺ τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ ἐπίμαχο θέμα τὴν ἀθρόον χειροτονία ποὺ δέχθηκε ὁ πατριάρχης Φώτιος, ὅπως ἐπίσης ὁ προκάτοχος καὶ πατροθεῖος του Ταράσιος⁵, ἐκλαμβανόμενες ὅτι αὐτὲς ὑπαγορεύθηκαν ἀπὸ κάποια ἀνέριστη πράξη ποὺ υἰοθέτησε ἡ Κωνσταντινούπολη.

Ὁ πάπας Ἰωάννης ὑποστήριξε μὲ διακηρυκτικὸ τρόπο ὅτι οἱ συγκεκριμένες χειροτονίες ἀντιβαίνουν πρὸς τοὺς κανόνες τῶν πατέρων, κατονομάζοντας συγκεκριμένα στὴν Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Φώτιο «τὸν κανόνα τὸν ἐκτεθέντα τῇ συνόδῳ ἐν τοῖς καιροῖς τοῦ Ἀδριανοῦ, τοῦ ἁγιωτάτου πάπα, καὶ Ταρασίου»⁶. Σύμφωνα μὲ τὸν προκαθήμενο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἄνοδος στὸν πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ τοῦ διδασκάλου, καὶ μάλιστα «ἐκ κοσμικῆς πραγματείας καὶ ἀγγελίας συναναστροφῆς»⁷, περικλείει τὸν κίνδυνο νὰ ἀναλάβει τὰ ἡνία τοῦ ἀρχιποιμένου ἀμαθῆς περὶ τὰ θεῖα καὶ ἀνεπιστήμονας. Μιὰ τέτοια περίπτωση εἶναι δεῖγμα αὐθάδειας καὶ ἐπὶ πλέον φοβερὸ τόλμημα. Ὁ πάπας περιφρουρεῖ τὴν ἄποψή του ἐπικαλούμενος τὸ παράδειγμα τοῦ στρατηγοῦ. Ὅπως θεωρεῖται παράλογη ἡ ἀνάθεση τῆς ἡγεσίας τοῦ στρατεύματος σὲ πρόσωπο ποὺ δὲν ἔχει δοκιμασθεῖ καὶ ἀναγνωρισθεῖ γιὰ τὴν ἰκανότητά του νὰ προστατεύει, μὲ μόχθο καὶ ἀποτε-

ἀξιολογηθεῖ σὲ βάθος ἡ ὀρολογία τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν συνόδων τῆς β' χιλιετίας, π.χ. ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν ὀνομάζει καὶ τὴν Πρωτοδευτέρα «ἁγίαν καὶ οἰκουμένην συνόδον», βλ. Ἀποκρίσεις 23 καὶ 30 πρὸς Μάρκο Ἀλεξανδρείας, ΡΠΣ, Δ', σ. 465 καὶ σ. 475 ἀντίστοιχα. Ἐπίσης «ἁγία καὶ μεγάλη» αὐτοχαρακτηρίζεται καὶ ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1484, «ἥτις ἐπὶ ἀνατροπῇ συνέστη τῆς ἐν Φλωρεντίας», *Concilium Oecumenicorum Generaliumque Decreta*, IV/1, Turnhout 2016, σ. 225.

2. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 324-328 (=Mansi, 17, στ. 449-456).

3. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 275-286 (=Mansi, 17, στ. 396-408).

4. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 289-292 (=Mansi, 17, στ. 412-417).

5. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 326 (=Mansi, 17, στ. 453). Βλ. π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 87 (2004) 344-345.

6. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 292 (=Mansi, 17, στ. 416). Ἡ συνάφεια τοῦ κειμένου, στὶς σχετικὲς ἀναφορὰς ποὺ ὑπάρχουν στὰ *Πρακτικά* τῆς συνόδου, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ «κανόνας» ποὺ θεσπίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀδριανὸ καὶ Ταράσιο σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι: τὸ σπάνιο δὲν πρέπει νὰ γίνῃ νόμος.

7. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 326 (=Mansi, 17, στ. 452).

λεσματική φροντίδα, τὸν ἐμπιστευθέντα σὲ αὐτὸν λαὸ ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν, παρομοίως δὲν μπορεῖ κάποιος νὰ ἀναχθεῖ στὸ ὕψος τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος, ἀμήτητος καὶ ἀμέτοχος ὢν τῶν ἀρχῶν τῆς θεολογίας καὶ τῶν μεθόδων τῆς ποιμαντορίας καὶ συνεπῶς ἀδόκιμος ὡς πρὸς τὶς δόλιες ἐπιβουλές τοῦ Ἀλλοτρίου⁸.

Παρὰ τὴν κατηγορηματικὴ ἀντίθεσή του στὸ θέμα τῆς ἀθρόον χειροτονίας, ὁ «ἀκρότατος ἀρχιερεὺς καὶ οἰκουμενικὸς πάπας», ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς δυτικούς⁹, ἐν τέλει ὑποχωρεῖ στὴν περίπτωση τοῦ Φωτίου, ὅχι μόνον γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅπως ἐπανειλημμένα ἐκφράζεται ἡ πρόθεση τῶν δυτικῶν στὴ σύνοδο¹⁰, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ ἄποψή του περὶ ἀπειρίας διαψευδῶταν πανηγυρικὰ στὸ πρόσωπο τοῦ Φωτίου. Οὐδεὶς ἀμερόληπτος καὶ νοήμων κριτῆς ἀμφέβαλλε ὅτι ὁ Φώτιος διέθετε τὴν κατάλληλη θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξάλλου αὐτὸ δηλώθηκε μὲ παρρησία ἐνώπιον τῆς συνόδου καὶ μὲ συγκεκριμένα ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Φωτίου¹¹. Τὴν ὑποχώρη-

8. Ὡ.π.

9. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 373 (=Mansi, 17, στ. 508).

10. Βλ. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 347 (=Mansi, 17, στ. 468-469), *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 357-358 (=Mansi, 17, στ. 485-488) τὴν τοποθέτηση στὴ σύνοδο τοῦ Πέτρου πρεσβύτερου καὶ καρδινάλιου. Παρομοίως ἡ εἰρήνευση τῶν Ἐκκλησιῶν ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλα μέλη τῆς Συνόδου.

11. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 334-335 (=Mansi, 17, στ. 460): «Τὸ αὐτὸ μὲν ποιεῖν οὐκ ἡμέλησεν (ὁ Φώτιος), οὐκ ἐν ἑαυτῷ δὲ μόνω οὐδὲ ἐν τῷ ὑπὸ χεῖρα λαῷ τὴν εὐσέβειαν περιέγραψεν, ἀλλὰ μικροῦ πᾶσαν ἐπῆλθε τοῖς λόγοις τὴν γῆν, τῆς πλάνης τοὺς ἀνθρώπους ἐπιστρεφόμενος. Καὶ μάρτυς ἡ Ἀρμενίων χώρα ἢ τε Μεσοποταμία καὶ ἔθνη ὀλόκληρα, βαρβαρικὸν καὶ ὠμὸν τὸ πρὶν διαζῶντα βίον, ταῖς αὐτοῦ διδασκαλίαις τῆς πρὶν ἀπαλλαγέντα πλάνης καὶ πρὸς τὸ φῶς χειραγωγηθέντα δι' αὐτοῦ τοῦ τῆς σωτηρίας κηρύγματος, καὶ ὅσους ἂν τις τῷ λόγῳ παραστήσαι βουληθεῖη, πολὺ τῶν ἔργων καταδεστέρους ἀποδείξει». Στὸ ἴδιο θέμα ἀναφέρεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Φώτιος στὴν *Ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς χρόνους*, βλ. *PG* 102, 721 ἔξ. (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 2*, στίχ. 38 ἔξ.). Γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Φωτίου στὸν διάλογο μὲ τοὺς Ἀρμενίους βλ. ΙΩΑΝ. ΚΑΡΜΠΗ, *Σχέσεις τῶν Ὁρθόδοξων καὶ Ἀρμενίων, ἰδίως ὁ κατὰ τὸν ἰβ' αἰῶνα θεολογικὸς διάλογος μεταξὺ αὐτῶν*, Ἀθήνα 1957, σσ. 23-25. Ἐπίσης ἡ προσωπικότητα τοῦ Φωτίου προβάλλεται καὶ ἀπὸ ἄλλους πατέρες τῆς συνόδου, βλ. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 356-357 (=Mansi, 17, στ. 484): «Τοσοῦτον ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀγιωτάτου (πατριάρχου Φωτίου) περιήστραψεν εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ Σαρακηνοὶ οἱ τῆ ἀπιστίας κατεχόμενοι ἀπέστειλαν πρὸς τὸν ἀγιώτατον ἡμῶν δεσπότην γράμματα, οἱ μὲν διδασκαλίαν αἰτούμενοι καὶ τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος ἀξιωθῆναι καὶ εἰς τὴν δουλείαν καὶ ὑποταγὴν τῶν ἀγιωτάτων βασιλέων ἡμῶν ἑαυτοὺς παραδοῦναι, οἱ δὲ καὶ τέως οὕτω μὲν τὴν πίστιν μεταβαλεῖν ὁμολογοῦντες, δοῦλοι δὲ καὶ ὑποτελεσθαὶ παρακαλοῦντες γενέσθαι τοῦ θεοπροβλήτου ἡμῶν βασιλέως διὰ μεσιτείας τοῦ ἀγιωτάτου ἡμῶν πατριάρχου, καὶ ὡς ὄρατε, ἰδοὺ αὐταὶ αἰ

σή του ὁ πάπας τὴ συνέδεσε μὲ μία ἀρχὴ ποὺ εἶναι διατυπωμένη σὲ κανόνα τῆς προηγούμενης συνόδου ποὺ προήδρευσε ὁ Φώτιος, δηλαδή στὸν 17^ο τῆς Πρωτοδευτέρας, στὸν ὁποῖο διαλαλεῖται ὅτι: τὸ σπάνιο δὲν πρέπει νὰ γίνεται νόμος¹². Ἐπομένως ἡ ἀθρόον χειροτονία, ὡς ὑπαγομένη στίς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτραπεῖ στὸ μέλλον¹³ καὶ γι' αὐτὸ ὁ πάπας ἐπεδίωκε νὰ ἐπιτύχει μία ἀκόμη συνοδικὴ ἀπαγόρευση καὶ στὴν Ἀνατολή.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξέφραζε ὁ,τι ἴσχυε στὴ Δύση, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Νέπι (767-768)¹⁴. Ὅμως στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρχε διαφορετικὴ παράδοση καὶ αὐτὴν ὑποστήριξαν ἐν συνόδῳ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιστολῆς, δύο ἐξέχοντες ἱεράρχες, ὁ Προκόπιος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ ὁ Ζαχαρίας Χαλκηδόνος, ἐπικαλούμενοι ἀμφοτέρωι τὰ δεδομένα τῆς μα-

ἐπιστολαὶ τῶν ἀμηνάδων εἰσι τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ οὐκ ἔστιν αὕτη ἡ ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἀλλοίωσις καὶ ἡ τοιαύτη μεταβολὴ ἐκ τοῦ Θεοῦ; Ἡ ἀγία σύνοδος εἶπε: Πᾶσι τοῦτο φανερόν γέγονε, καὶ ὅτι ὁ Θεὸς οἰκεῖ ἐν αὐτῷ, οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Οἱ ἀγιώτατοι τοποτηρηταὶ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης εἶπον· Τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐμπνευσις αὐτοῦ τοιοῦτον φῶς δέδωκεν εἰς τὴν καθαρὰν ψυχὴν τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου, ὅτι λαμπρύνει καὶ φωτίζει πᾶσαν τὴν κτίσιν, ὥσπερ γὰρ ὁ ἥλιος, κἂν εἰς μόνον τὸν οὐρανὸν περιέρχεται, ὁμως ὅλον τὸν περιγίειον κόσμον φωτίζει, οὕτω καὶ ὁ δεσπότης ἡμῶν ὁ κύριος Φῶτιος, κἂν καθέξῃται εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ τὴν σύμπασαν κτίσιν δαδουχεῖ καὶ καταλάμπει».

12. «... ἀλλὰ τὸ γε σπάνιον οὐδαμοῦ νόμον τῆς Ἐκκλησίας τιθέμενοι», ΡΠΣ, Β', σ. 701. Ἡ ἴδια ἀρχὴ ὑποστηρίζεται ἐπανειλημμένα καὶ στὴ σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας, πάντοτε ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ πάπα. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο μπορεῖ κάποιος νὰ ὑποθέσει ὅτι ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ ποὺ γίνεται στὸν κανόνα 17 τῆς Πρωτοδευτέρας ἴσως ἀφεῖλεται σὲ δυτικὴ παρέμβαση, βλ. *Τόμος χαράς*, σ. 284 (=Mansi, 17, στ. 405): «... τὰ γὰρ σπάνια ἀγαθὰ οὐ δύναται νόμος εἶναι τοῖς πολλοῖς». *Τόμος χαράς*, σ. 327 (=Mansi, 17, στ. 457): «... οὐ χρὴ τὸ σπάνιον νόμον γίνεσθαι». *Τόμος χαράς*, σ. 359 (=Mansi, 17, στ. 488): «... τὰ γὰρ γινόμενα σπάνια, εἰ καὶ λίαν ἀγαθὰ εἴη, νόμος τοῖς μετέπειτα καθίστασθαι οὐ δύναται». Ἡ συγκεκριμένη ἀρχὴ ἀπαντᾷ στὸν Γρηγόριο Θεολόγο, *Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, Λόγος 17, *PG* 36, 352: «ἀλλ' οὐ νόμος Ἐκκλησίας τὸ σπάνιον».

13. Βλ. τὸ τελευταῖο χωρίο τῶν *Πρακτικῶν* στὴν προηγούμενη παραπομπή.

14. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἀπαγόρευσε τὸ 769, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκλογὴ δύο ἔτη πρὶν (767) τοῦ λαϊκοῦ Κωνσταντίνου Νέπι καὶ τὴ χειροτονία του, τὴ μία ἡμέρα σὲ ὑποδιάκονο καὶ διάκονο καὶ τὴν ἐπόμενη σὲ ἐπίσκοπο Ρώμης. Ἡ σύνοδος τοῦ 769 ἀποφάσισε ὅτι στὸ ἐξῆς γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ κάποιος πάπας ἔπρεπε νὰ εἶχε χειροτονηθεῖ σὲ ὅλους τοὺς προηγούμενους βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης καὶ ὅτι μόνον οἱ καρδινάλιοι διάκονοι καὶ οἱ καρδινάλιοι πρεσβύτεροι μπορούσαν τελικὰ νὰ θεωροῦνται ὑποψήφιοι γιὰ τὴν Ἁγία Ἐδρα. Βλ. π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, *Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας*, ὁ.π., σσ. 234, 237 ἔξ. Γιὰ τὴ χειροτονία τοῦ πάπα Κωνσταντίνου Νέπι βλ. J. B. GIBAUT, *The Clinical Cursus of Constantine of Nepi: Two accounts*, *Ecclesia Oriens* 12 (1995) 195-205. Ἐπίσης βλ. σχετικὰ π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, *Ἡ ἱστορικὴ, δογματικὴ καὶ κανονικὴ σπουδαιότης τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως (879-880)*, ἀδημ. διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 119-163.

κραιώνης κανονικής πράξεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προσέγγισή τους ἔλαβε υπόψη τὸν σχετικὸ ἀρχαῖο κανόνα, δηλαδή τὸν 10^ο τῆς Σαρδικῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο μὲ μεγάλη εὐκολία προχώρησαν καὶ πιὸ πέρα ἀπὸ αὐτόν. Κατὰ τὸν Προκόπιο, ἡ σύνοδος τῆς Σαρδικῆς ἀπαγόρευσε πράγματι τὴν ἀθρόον χειροτονία, ὄχι ὅμως παντὸς λαϊκοῦ, ἀλλὰ μόνο «τῶν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς» σχολαστικῶν ἢ πλουσιῶν¹⁵, ἥτοι προσώπων «τῆς δημόδους συγχύσεως»¹⁶ καὶ συνεπῶς, κατὰ τεκμήριον, ἀπαιδευτῶν ἐκκλησιαστικά. Ὁ ἴδιος ὁμολόγησε ὅτι τέτοιους ἡ Ἐκκλησία, χάριτι Θεοῦ, οὐδέποτε ἀποδέχθη¹⁷. Ταυτόχρονα ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ἐκκλησία θὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ συμμορφωθεῖ σὲ ἕναν κανόνα οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ ὄχι τοπικῆς (καὶ ἐδῶ ὁ Προκόπιος πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι φαίνεται ἐσκεμμένα νὰ παραθεωρεῖ ὅτι οἱ κανόνες τῶν τοπικῶν συνόδων, ἐπομένως καὶ τῆς Σαρδικῆς, εἶχαν προσλάβει οἰκουμενικὸ κῦρος διὰ τῆς Πενθέκτης¹⁸) μόνο στὴν περίπτωση ποῦ δὲν θὰ εἶχε ἀντιμαχόμενο τὸ ἔθος. Ἔτσι στὴν προβληματικὴ του ἐπισυνάπτει τὸ ἀποφθεγματικὸ ἐπιχείρημα ὅτι: «ἐπειδὴ πολλὰ τῶ ἐπιχωρίῳ ἔθει ὀρῶμεν κατακρατήσαντα πολλάκις κανονικῶν διατάξεων, οὐδεμίαν ἔχομεν αἰσχύνην προστριβομένην ἡμῖν»¹⁹. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πλαισίου, ὑποτάσσει στὴν πραγματικότητα τὶς συνοδικὲς κανονικὲς ἀποφάσεις στὸ ἐπιχώριο ἔθος καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντικρούει τὴ μομφὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πάπα γιὰ πράξη αἰσχύνης. Ὁ Προκόπιος πίστευε ὅτι τὸ ἔθος διαπλατύνει τὸν ὀρίζοντα τῶν κανονικῶν διατάξεων καὶ ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὰ τυχὸν ἀδιέξοδα, ἰδιίτερα στὴν πάντοτε ἐξελισσόμενη λειτουργικὴ πράξη.

Τὴ θέση τοῦ Προκοπίου ἐνίσχυσε ὁ Ζαχαρίας Χαλκηδόνας, ἐπικαλούμενος τὴν περίπτωση τοῦ Νεκταρίου, τὸν ὁποῖο οἱ πατέρες τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου, δηλαδή ἕνα συνοδικὸ ὄργανο ἀυξημένης αὐθεντίας, νεοφώτιστον ὄντα, ἐξέλεξαν ἀθρόον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἴδιος προσθέτει καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀμβροσίου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ κατηγούμενος ἐξελέγη ἐπίσκοπος

15. ΡΠΣ, Γ', σ. 256 (=P.-P. JOANNOU, *Discipline*, Ι2, σ. 173).

16. Βλ. ΙΩΑΝΝΗ ΖΩΝΑΡΑ, σχόλιο στὸν 10/Σαρδ., ΡΠΣ, Γ', σ. 256.

17. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 329 (=Mansi, 17, στ. 456).

18. Γιὰ τὸν κανόνα 2 τῆς Πενθέκτης βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΟΥΗΔΙΑΣ (ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ), Ὁ β' κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Τμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Κίπρους Βαρνάβαν ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας του*, Ἀθήνα 1980, σσ. 259-281. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, ὅ.π., σσ. 73-83.

19. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 329-330 (=Mansi, 17, στ. 456).

Μεδιολάνων, καθώς και τὰ παραδείγματα τῶν Ἐφραιμ ἢ Ἐφραιμίου Ἀντιοχείας καὶ Εὐσεβίου Καισαρείας²⁰.

Ἐκτὸς τῶν παραπάνω ἐνδεικτικῶν ἀναφορῶν, προσφόρων στὸν μητροπολίτη Χαλκηδόνος, εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι οἱ πηγές εἶχαν νὰ καταθέσουν περισσότερα παραδείγματα. Ἐξάλλου στὴ λειτουργικὴ πράξη ἦταν μαρτυρημένη καὶ ἡ περίπτωση τῶν *per saltum* χειροτονιῶν, δηλαδή χειροτονιῶν διὰ παραλείψεως (ὑπερβάσεως) ἑνὸς ἢ δύο βαθμῶν ἱερωσύνης²¹, καθόσον οἱ βαθμοὶ δὲν νοοῦνται ὡς οἱ βαθμίδες πὺν ἀναβιβάζουν σταδιακὰ στὴν πληρότητα τῆς ἱερωσύνης, ἤτοι «πρὸς τὴν ἀψίδα τῆς ἐπισκοπῆς»²², οὔτε οἱ ἀπαραίτητες ψηφίδες γιὰ νὰ ἐξεικονισθεῖ ἡ ἄρτια εἰκόνα τοῦ ἀρχιερέα. Βασικὸς λόγος πὺν ὑπαγορεύει τὴ διέλευση δι' ὄλων τῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης εἶναι ἡ ἀπόκτηση ποιμαντικῆς καὶ λειτουργικῆς ἐμπειρίας²³.

20. *Τόμος χαράς*, σ. 330 (=Mansi, 17, στ. 457). Βλ. σχετικὰ καὶ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν Κανονολόγων», *Μνήμη ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου* (14-17 Ὀκτωβρίου 1993), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 166-167.

21. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Κανονικὲς μαρτυρίες σὲ βίους Κυπρίων ἁγίων (Σπυρίδωνος Τριμυθούνητος, Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, Ἰωάννου Ἐλεήμονος)», *Κυπριακὴ ἀγιολογία, Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου*, ἐπιμ. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ καὶ Πρωτοπρ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΝΑΣΣΗΣ, Ἁγία Νάπα - Παράλιμνι 2015, σ. 180 ἐξ. Βλ. ἐπίσης π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, *Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας*, ὁ.π., σσ. 244-245 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ἱστορικὴ, δογματικὴ καὶ κανονικὴ σπουδαιότης*, ὁ.π., σ. 120 ἐξ.

22. ΡΠΣ, Γ', σ. 256 (=P.-P. JOANNOU, *Discipline*, I2, σ. 173).

23. Στὸν 10/Σαφδ. ὀρίζεται: «Ἐξεὶ δὲ ἐκάστου τάγματος ὁ βαθμὸς οὐκ ἐλαχίστου δηλονότι χρόνου μῆνός, δι' οὗ ἡ πίστις αὐτοῦ καὶ ἡ τῶν τρόπων καλοκαγαθία καὶ ἡ στερόρότης καὶ ἡ ἐπίεικεια γνώριμος γενέσθαι δυνήσεται· καὶ αὐτὸς ἄξιος τῆς θείας ἱερωσύνης νομισθεὶς τῆς μεγίστης ἀπολαύει τιμῆς», ΡΠΣ, Γ', σ. 256 (=P.-P. JOANNOU, *Discipline*, I, σσ. 173-174). Ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν 123 Νεαρά καθορίζει αὐτὸ τὸ διάστημα σὲ τρεῖς μῆνες παραμονῆς σὲ βαθμοὺς κατώτερους τοῦ ἀρχιερέα, προτοῦ ὁ ὑποψήφιος χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος, ὥστε νὰ διδαχθεῖ τοὺς κανόνες καὶ τὴ λειτουργικὴ τάξη, ἐκτὸς ἐὰν αὐτὸς διακρινόταν ἤδη γιὰ τὴν ὠριμότητά του. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, πολὺ ἀργότερα, γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα παρουσιάζεται τελειῶς ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τάξη, τὴν ὁποία σὲ ὄλο τὸ ἔργο του ὑπομνηματίζει μὲ θαυμασμό. Ὁ κληρικὸς, κατ' αὐτόν, θὰ πρέπει νὰ παραμένει στοὺς ἐνδιάμεσους βαθμοὺς τουλάχιστον ἑπτὰ ἡμέρες, «διὰ τὴν τιμὴν τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος καὶ ὡς ἂν εἰς ἕξιν ἔλθῃ τοῦ ἔργου», *Διάλογος*, PG 155, 384D, 393CD. Ὁ Συμεὼν στὴν πραγματικότητα ἐπικαλεῖται θέση γνωστὴ στὴν κανονικὴ παράδοση, καθόσον κάτι τέτοιο ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα (ΡΠΣ, Β', σσ. 702-703) καὶ ἀπὸ τὸν Νικήτα Θεσσαλονίκης: «Ἄλλὰ καὶ τὸν σήμερον χειροτονηθέντα διάκονον χειροτονηθῆναι καὶ πρεσβύτερον μετὰ τρίτην ἢ δευτέραν ἢ καὶ μετὰ μίαν ἡμέραν, τέλειον κατὰ χρόνον, ἤτοι ἑτῶν τριάκοντα καὶ μὴ κατὰ τι ἕτερον κωλυόμενον, οὐδεὶς μὲν κανὼν κωλύει ὀη-

Ἀνάλογες περιπτώσεις χειροτονιῶν μαρτυροῦνται καὶ στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἰδίως σὲ ἐκεῖνα ποὺ ἱστοροῦν τὸν βίο καὶ τὴν πολιτεία ἀγίων κληρικῶν²⁴. Γιὰ παράδειγμα στὸν *Βίο* τοῦ ἀγίου Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, ὁ βιογράφος Πολύβιος Ρινοκουρούρων, ἓνα πρόσωπο τεκμηριωμένα ἐνήμερο γιὰ τὴ λειτουργικὴ τάξη, περιγράφοντας τὴ σύλληψη τοῦ Ἐπιφανίου ποὺ περιεπλανᾶτο στὴν ἀγορὰ τῆς Σαλαμίνας (Κύπρου) ἀμέριμος, ἔτοιμος νὰ πάρει τὸ καράβι γιὰ τὴν Παλαιστίνη, καθὼς καὶ τὴ βίαη προσαγωγή του ἐνώπιον τοῦ θυσιαστηρίου, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Ἅγιος ἔλαβε καὶ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης ἐντὸς τῆς ἴδιας μέρας καὶ μάλιστα ὅτι ἡ τέλεση τῶν χειροτονιῶν εἶχε χαλαρὴ σύνδεση μὲ τὴ θ. λειτουργία²⁵: «Εἷς δὲ τῶν διακόνων ἐπιλαβόμενος τῆς κε-

τῶς, εἰ μὴ τις ἐκεῖνο ἐξηγῆ, ὅπερ ὁ Θεολόγος ἐν τῷ εἰς *Πεντηκοστὴν λόγῳ*, περὶ τοῦ ἐπτά φθιν ἀριθμοῦ, ἐν ἐπτά ἡμέραις ὁ ἱερεὺς τελειούμενος (PG 36, 488). Ἀλλὰ τοῦτο οὐ νομοθετοῦντος ἐπὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ ἀπαριθμουμένου, δι' ὅσων ἐν τῇ παλαιᾷ τιμώμενος εὐρίσκεται ὁ ἐπτά ἀριθμός, δι' ὃ ἐπάγει· ἐν ἐπτά δὲ ὁ λεπρὸς καθαιρούμενος. Εἰ δὲ τὸ τοῦ ἱερέως ὄνομα ἐπὶ μόνῳ πρεσβυτέρου καὶ οὐχὶ διακόνου ἐκδεχόμεθα, τὸ ἐν ἐπτά ἡμέραις ὁ ἱερεὺς τελειούμενος οὐ κωλύει τὸν σήμερον χειροτονηθέντα διάκονον ἐντὸς ἐπτά ἡμερῶν χειροτονηθῆναι καὶ πρεσβύτερον... Δεῖ γὰρ τέλειον τῶν ἱερουργικῶν ἔργων πείραν ἔχειν ἰκανήν...», A. Pavlov (ἐκδ.), *Kanoniceskie ôtrety Nikity, mitropolita Saluskago (XII veka?)*, *Vizantijkij Vremennik* 2 (1895) 386. Βλ. καὶ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, *Liturgica graeca sunt, non leguntur*: Τὰ λειτουργικὰ-κανονικὰ παραλειπόμενα τῆς συλλογῆς Bonifidius καὶ τῶν παραγῶγων τῆς *Γηθόσυνον σέβασμα*. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Μ. Φουντούλην (†2007), τ. Β', Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 1634-1635. Τοῦ ἰδίου, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν Κανονολόγων, ὁ.π., σσ. 152-153.

24. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΚΟΥ, *Κανονικὲς μαρτυρίες*, ὁ.π., σ. 177 ἔξ. Εἶναι χρήσιμο ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ παράλληλη ὀρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ βιογράφος Λεόντιος Νεαπόλεως στὸν *Βίο* τοῦ Ἰωάννη Ἐλεήμονος (βλ. στοῦ Κ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου, Βίος τοῦ ἀγίου Ἰωάννη Ἐλεήμονος*, Λευκωσία 1988, σ. 128: «Τοῦτο δὲ ἦν τὸ θαυμασιώτερον τοῦ ἐν ἀγίοις, ὅτι οὔτε τὸν μονήρη βίον ἀσκήσας, οὔτε ἐν κλήρῳ πρὸ τῆς χειροτονίας αὐτοῦ εἰς πατριαρχεῖον διατρέψας ἐν ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ γυναικὶ νομίμῳ προσομιλήσας, οὕτω τῆς καταστάσεως ἐκράτησε ἀπὸ κάλιγος εἰς πατριάρχην χειροτονηθεὶς») μὲ αὐτὴ τοῦ πάπα Ἰωάννη Η' στὴν Ἐπιστολή του πρὸς τὰ μέλη τῆς συνόδου, προκειμένου περὶ τοῦ Φωτίου (*Τόμος χαράς*, σσ. 325-326 = Mansi, 17, στ. 452: «ὅτι ἀπὸ κοσμικοῦ τάγματος καὶ βασιλικῆς ὑπηρεσίας, ἀπὸ καλίγων, εἰς τὸν μέγαν θρόνον ἀνήλθε καὶ οὐ κατὰ τοὺς παρ' ἡμῖν κανόνας κατέστη πατριάρχης»). Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς φράσεως ἀπὸ κάλιγος, βλ. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ στὸ *Τόμος χαράς*, σ. 326, ὑποσ. 3.

25. Ἡ μὴ σύνδεση τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου μὲ τὴ θεία λειτουργία μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὴν αἰθιοπικὴ μετάφραση τῆς *Ἀποστολικῆς Παραδόσεως* τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης, P. BRADSHAW, M. JOHNSON, E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, Minneapolis 2002, σ. 24 καὶ ἀπὸ σχετικὰ κεφάλαια τῶν *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν* (VIII, 4-6) βλ. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, Paderbonae 1905 (Torino 1979), σσ. 472-476. Βλ. περὶ σφέτερα γιὰ τὴ σύνδεση τῶν μυστηρίων μὲ τὴ θεία Εὐχαριστία στοῦ Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς κέν-*

φαλῆς Ἐπιφανίου ἤγεν αὐτὸν πρὸς Πάππον (Κυθραίας) ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου μετὰ βίας, ὥστε συνελθεῖν καὶ ἄλλους πλείστους, ὅπως διασώσωσιν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Χειροτονεῖ οὖν αὐτὸν διάκονον καὶ πάλιν δίδωσιν εἰρήνην καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν πρεσβύτερον καὶ γίνεται ἡ ἀκολουθία καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν ἐπίσκοπον. Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀνήλθομεν ἐπὶ τῷ ἐπισκοπείῳ ..., ὅπως μεταλάβωμεν καὶ εὐφρανθῶμεν ἐπὶ τῇ πατρῴσυνῃ» τοῦ Ἐπιφανίου²⁶.

Τέτοια παραδείγματα τῶν πηγῶν στηρίζουν τὴ σημασία τοῦ ἔθους καὶ προβάλλουν ἐνισχυμένη τὴ θέση ποῦ διετύπωσε ὁ Προκόπιος Καισαρείας, ὅτι δηλαδή τὸ ἐπιχώριο ἔθος πολλὰς φορὰς κατακρατύνει τῶν κανονικῶν διατάξεων, ἐν προκειμένῳ τοῦ παλαιότερου κανόνα τῆς Σαρδικῆς καὶ τοῦ νεωτέρου τῆς Πρωτοδευτέρας. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἀναδύεται ἡ πάντοτε ἐπίμαχη καὶ ἐπίκαιρη διεκλυσίτινδα ὅσον ἀφορᾷ στὰ κανονικὰ ζητήματα: ποιὸς εἶναι αὐτὸς ποῦ ἐκφράζει τὸ κανονικὸ συνειδὸς τῆς Ἐκκλησίας; οἱ οἰκουμενικὲς σύνοδοι; οἱ πατέρες; τὸ ἔθος; τὰ τυπικά, προκειμένου περὶ τοῦ μοναχισμοῦ καὶ περὶ τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας; Ἐπίσης, πῶς διαμορφώνεται ἢ πῶς ἐν τοῖς πράγμασι ἐκδηλώνεται αὐτὸ τὸ κανονικὸ συνειδὸς καὶ ποιὸ θεσμικὸ ὄργανο ὑπερισχέει, ὅταν ὑπάρχει ἀμφιγνομία ἢ ἀμφιβολία;

Βεβαίως ὅσον ἀφορᾷ στὶς συνοδικὲς συζητήσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀθρόον χειροτονίας, θὰ πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ἀφετηρία γιὰ τὸν πάπα καὶ τοὺς ἐκπροσώπους του ἦταν ὁ νόμος, πρωτίστως ὁ νόμος τῆς Ρώμης, ἐνῶ γιὰ τὸν Προκόπιο καὶ γιὰ ἄλλους ἀνατολικοὺς ἦταν τὸ ἔθος, τὸ ὁποῖο «νικᾷ τὸν νόμον»²⁷, πιθανὸν γιὰ τὴ σκέψη τους οἱ ἰ. κανόνες θεωροῦνται ἕνα ξεχωριστὸ καὶ ἐξαιρετικὸ κεφάλαιο τοῦ εὐρύτερου διαχρονικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους,

τρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας, Θεσσαλονίκη 2005, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ προβληματικὴ καὶ βιβλιογραφία. Στὸν Βίο τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὴ χειροτονία τοῦ Πολυβίου Ρινοκουρούρων: «Ὅτε δὲ ἐπληρώθη πᾶσα ἡ ἀκολουθία (σημ.: ἐδῶ δὲν διευκρινίζεται ποιά ἀκολουθία ἐννοεῖται), τότε ἀπέστειλε (ὁ Ἐπιφάνιος) ἕνα τῶν διακόνων καὶ ἤγαγέν με (δηλ. τὸν Πολύβιο) ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐχειροτόνησέν με πρεσβύτερον καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ φόβου ἔπεσα ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ ἤμην συνεχόμενος ἐπὶ κρεββάτου ...», PG 41, 80B.

26. PG 41, 68D. Βλ. σχετικὰ καὶ τὴν ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία τῆς ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, *Λειτουργικὲς μαρτυρίες στὸς βίους τῶν ὁσίων*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 48 ἑξ. ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Πληροφορίες Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὶς ἀγιολογικὲς πηγὲς τοῦ 4^{ου} αἰῶνα, *Analecta Atheniensia ad Jus Byzantinum Spectantia*, I [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 10, ἐπιμ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ], Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1997, σ. 15 ἑξ.

27. *Τόμος χαράς*, σ. 333 (=Mansi, 17, στ. 457).

δηλαδή της σύνολης κανονικής παραδόσεως. Μάλιστα ο Ζαχαρίας Χαλκηδό-
νος, με διαφαινόμενη ειρωνεία, επίσημαίνει στους δυτικούς ότι οί ἐν Ρώμῃ φω-
στήρες, «οί τὰς οἰκείας ἀγὰς ἀνά πᾶσαν τὴν οἰκουμένην πέμποντες ..., πολλὰ
ποιοῦν παρὰ τὸν κανόνα τοῖς ἔθεσι ἐπόμενοι, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔθος αὐτὸ πολλάκις
νικᾷ τὸ ἔθος»²⁸.

2. Ἐπέκταση τοῦ προβληματισμοῦ

Μὲ τὴν τοποθέτησή του ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνας ἐξέφραζε τὸ περιορέ-
ον κανονικὸ πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ πηγές προσφέρουν ἱκανὰ τεκμήρια
αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως καὶ ἔτσι, ἂν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε τὸ κανονικὸ
πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς, δὲν πρέπει μὲ κανένα τρόπο νὰ τὶς παραθεωροῦμε ἢ νὰ
τὶς διαβάζουμε ἐπιπόλαια. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο μποροῦν νὰ κατατεθοῦν κάποια
ἐνδεικτικὰ παραδείγματα. Συγκεκριμένα, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπίμονη ἀνα-
φορὰ στοῦ ἀγγραφοῦ ἔθος πολλῶν κανονολόγων, πρωτίστως ὅσων συντάξαν κα-
νονικὲς ἀποκρίσεις, ὅπως οἱ Ἰωάννης Κίτρους²⁹ καὶ Δημήτριος Χωματιανός,
Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος³⁰. Αὐτοί, στηριζόμενοι στὸν Μ. Βασίλειο, ὁ ὁποῖος θε-
σπίζει ὅτι τὸ ἔθος ἀντὶ νόμου κρατεῖ, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν κατ' ἀνατολὰς
στροφή τοῦ προσευχόμενου καθὼς καὶ ἄλλες λειτουργικὲς πράξεις³¹, συστοι-
χοῦν στὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ ἔτσι ἐπικαλοῦνται τὸ ἔθος γιὰ νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ λει-

28. Ὁ.π.

29. «Τὸ ἀγγραφον ἔθος τῆς Ἐκκλησίας ὡς νόμον κρατεῖν ὁ τοῦ κόσμου φωστήρ, ὁ μέγας Βα-
σίλειος· ὅταν γοῦν τὰς τοιαύτας χειροτονίας οὐκ ἐπιγνώσκη ὁ νόμος τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο
οὐδὲ ἡμεῖς οὐ δυνάμεθα τὴν τοιαύτην συνήθειαν γνωματεῦσαι ὡς βεβαίαν κρατεῖν ...», Ἀπόκρι-
ση 1, ΡΠΣ, Ε', σ. 403.

30. «Τὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας τὰ πορφυρὰ ἀρχιερατικὰ θεῖα ἐσθήματα ἀπλᾶ βούλεται εἶναι»,
J.-B. PITRA, *Analecta sacra et classica*, τ. VI, Ρώμη 1891, σ. 633. «Τὸ ἀγγραφον τῆς Ἐκκλησίας
ἔθος νόμον ἡγεῖται ἢ τῶν χριστιανῶν πολιτεία· ἐπεὶ γοῦν ἐξ ἀγγραφου παραδόσεως ἔχομεν διὰ
τριῶν ἄρτων τὸ ἔλαττον τὴν θεῖαν ἱερουργίαν ποιεῖν ...», Ὁ.π., σ. 687. «Καὶ τοῦτο ἐξ ἀγγραφου
ἔθους ἐστὶν ἐκκλησιαστικοῦ κατὰ τὴν τρίτην ὥραν τῆς ἡμέρας ἄρχεσθαι τὴν θεῖαν ἱερουργίαν
...», Ὁ.π., σ. 689. «Καὶ τοῦτο ἐξ ἀγγραφου παραδόσεως τῆ Ἐκκλησία νενομισμένον ἐστίν, εἰς γὰρ
τὴν ἀκολουθίαν τοῦ τε ὄρθρου καὶ τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ἐσπερινοῦ τὸν ἀρχιδιάκονον ἢ τὸν
δευτερεύοντα τῶν διακόνων ἢ ἀντ' αὐτῶν ἕτερον διάκονον ἐν τῇ ἐνάρξει προαναφανεῖν πρὸς
τὸν ἱερέα τὸ· *Εὐλόγησον δέσποτα ...*», Ὁ.π., σ. 691. Ἀναφορὲς στοῦ ἀγγραφου ἢ παλαιὸ ἔθος γί-
νονται καὶ ἀπὸ τοὺς σχολιαστὰς τῶν κανόνων, βλ. ΡΠΣ, Β', σσ. 204, 205, 460, 467, 476, 495, 614.
ΡΠΣ, Γ', σσ. 107, 133, 183, 186, 187 καὶ 444.

31. *Περὶ Ἀγίου Πνεύματος*, 27, PG 32, 188AB (= SC 17 bis, σ. 48).

τουργικά ἀμφίβολα καὶ νὰ καθορισθεῖ ἡ ἐνδεδειγμένη λειτουργικὴ τάξη. Παρομοίως, ὁ Βαλσαμῶν προτάσσει τὸ λειτουργικὸ ἔθος τῆς Βασιλεύουσας, καταφεύγοντας σὲ μία ἀρχὴ ποὺ διετύπωσε ὁ Ρωμαῖος νομοδιδάσκαλος Οὐλπιανός, ὅτι: «Περὶ ὧν ἔγγραφος οὐ κεῖται νόμος, παραφυλάττειν δεῖ τὸ ἔθος, ᾧ ἡ Ῥώμη κέχρηται»³². Καὶ ἐπειδὴ ἡ Παλαιὰ Ῥώμη ἀποσχίσθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, θὰ πρέπει νὰ παραφυλάσσεται τὸ ἔθος τῆς Νέας. Ὁ Βαλσαμῶν οὐσιαστικὰ ἀπαιτοῦσε τὴ συμμόρφωση τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῶν ὑπολοίπων πατριαρχείων πρὸς τὸ ἔθος τῆς Κωνσταντινουπόλεως³³. Ἐξάλλου ἦταν ἐπιτακτικὴ καὶ πρόσφορη ἡ συγκεκριμένη ἐπίκληση στὴ μεταφωτιανὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία οἱ διεργασίες τῆς λειτουργικῆς τάξεως εἶχαν ξεπεράσει κατὰ πολὺ τὶς ἀρχαῖες κανονικὲς διαρρυθμίσεις, ἐνῶ συνετελεῖτο συστηματικὰ μὲ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη ἡ κωδικοποίησις τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως.

Συναφῶς μποροῦμε περαιτέρω νὰ ἀναφέρουμε ἕνα ἀκόμη παράδειγμα. Μετὰ ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία, ἡ πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ μοναχισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῆς λειτουργικῆς πράξεως ποὺ αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει συνετέλεσαν ὥστε νὰ διευρυνθεῖ σημαντικὰ ὁ κύκλος τῶν ἐφορταζομένων ἀγίων³⁴ καὶ ἔτσι νὰ τεθοῦν σὲ ἰδιότυπη ἀμφισβήτηση οἱ συνοδικοὶ καὶ οἱ πατερικοὶ κανόνες περὶ νηστείας, σὲ σημεῖον ὥστε ὁ μοναχὸς Νίκων ὁ Μαυρορείτης (1025;-1100;) ἀπὸ μονῆς τῆς Ἀντιόχειας νὰ διαπιστώνει μὲ δυσaráεσκεια ὅτι: «τὰ τυπικὰ τῶν μεγάλων μοναστηρίων, ἦτοι τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ Στουδίου καὶ τοῦ Ἀγίου Ὁ-

32. Ἀπόκρισις 1 πρὸς Μάρκο Ἀλεξανδρείας, ΡΠΣ, Δ', σ. 449 (=Βασιλικά I, 2, 41).

33. Στὴν ἐρώτησις τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας ἐν θὰ πρέπει νὰ τελεσιουργοῦνται οἱ λειτουργίες τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Μάρκου στὰ μέρη τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ Βαλσαμῶν ἀπάντησε ἀρνητικὰ, λέγοντας ὅτι: «... ὀφείλουσι πᾶσαι αἱ Ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ ἀκολουθεῖν τῷ ἔθει τῆς Νέας Ῥώμης, ἦτοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἱερουργεῖν κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν μεγάλων διδασκάλων καὶ φωστῆρων τῆς εὐσεβείας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἁγίου Βασιλείου», ΡΠΣ, Δ', σ. 449. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἴδιος κανονολόγος στὸ σχόλιό του στὸν 32/Πενθ. λέγοντας: «Ἐγὼ δὲ συνοδικῶς, μᾶλλον δὲ καὶ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως τοῦ ἁγίου ἐλάλησα τοῦτο, ὅτε ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἐνεδήμει εἰς τὴν βασιλεύουσαν· μέλλων γὰρ λειτουργῆσαι μεθ' ἡμῶν καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, ὥρμησε κρατεῖν τὸ τῆς τοῦ Ἰακώβου λειτουργίας κοντάκιον (σημ.: σύμφωνα μὲ ἄλλη γραφή: «μέλλων συλλειτουργῆσαι μεθ' ἡμῶν, ἤθελον ἱερουργῆσαι μετὰ τῆς παραδοθείσης, ὡς εἰπεῖν, ἱεροτελεστίας περὶ τοῦ ἁγίου Μάρκου», ΡΠΣ, Β', σσ. 337-338), ἀλλ' ἐκολούθη παρ' αὐτοῦ καὶ ὑπέσχετο λειτουργεῖν, καθὼς καὶ ἡμεῖς», ΡΠΣ, Β', σ. 378. Περισσότερα βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, *Ἡ τελετουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 173 ἐξ.

34. Βλ. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, Ὁ κύκλος τῶν ἐφορταζομένων ἀγίων καὶ οἱ Κύπριοι ἅγιοι. Προσέγγιση τῆς τάξεως μὲ βάση τοὺς κανόνες καὶ τὰ λεξιονάρια, *Κανόνες καὶ λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 95-152.

ρους, οὐ συμφωνοῦν ὄλως τοὺς θείους κανόνας (sic)»³⁵. Τὸ ἴδιο παραδέχονται καὶ κανονολόγοι, ὅπως ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών³⁶, ἐνῶ τὸ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα πλέγμα συνοδικῶν ἀποφάσεων ὑπὸ τὴν προεδρία πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἐξεδόθησαν, ἰδίως κατὰ τὸν 11^ο καὶ 12^ο αἰῶνα, ὅποτε τὸ θέμα ἐν τῇ γενέσει τοῦ ἦταν ζωηρότατο³⁷. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιπλέον γεγονός ποὺ προστίθεται στὸν προβληματισμὸ ποὺ ἐτέθη παραπάνω: ποιὸς διαμορφώνει καὶ πῶς διαμορφώνεται τὸ κανονικὸ συνειδὸς στὴν Ἀνατολή.

Παρόμοια προβληματικὴ ἀναπτύσσεται καὶ ὡς πρὸς τὰ ποιμαντικὰ θέματα. Συγκεκριμένα οἱ κανόνες καὶ εἰδικότερα τὸ *Κανονάριον* ποὺ ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Νηστευτῆ (582-595)³⁸ παρήχθησαν γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν ἀνάγκη ἐπιεικεστέρας ἀντιμετωπίσεως τῶν ἐξομολογουμένων ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προβλέπουν οἱ ἱ. κανόνες, ἰδίως ἐκεῖνοι τοῦ Μ. Βασιλείου, καθόσον θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ βυζαντινοῦ Νηστευτῆ ἦταν ὅτι: «συμφέροι νὰ κατακριθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς ἐπιεικῆς παρὰ νὰ ἐπαινεθεῖ ὡς ἀσυμπα-

35. CHR. HANNICK (ed.), *Das Taktikon des Nikon Von Schwarzen Berge*, Weiher-Freiburg 1. Br. 2014, τ. I, 268, 374, πρβλ. 378, 379. Βλ. καὶ χφ. Σινᾶ 436 (441), φ. 298ν κ.ά. Ἐκτενέστερα βλ. Θ. Ξ. ΠΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορεΐτης. Βίος - συγγραφικὸ ἔργο - κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 224. Ἡ ποιικιλία τῶν λειτουργικῶν πράξεων ἐκφράζεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν Νίκωνα μὲ τὰ παρακάτω: «Καὶ οὐ χρεῖα ζητήσεως ἢ ἐξετάσεως περὶ τούτου, ἀλλ' εἰς τὴν προᾶξιν τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θείων κανόνων τῶν ἁγίων συνόδων καὶ λοιπῶν ἁγίων πατέρων τὰς παραδόσεις τὰς ἐν τῇ θεῖα γραφῇ, ἔστιν πᾶσα ἡμῖν ἡ σπουδή, ὅτι οὐ βλέπομεν ταῦτα τέως εἰς τὸ κοινὸν φυλαττόμενα, ὅτι οὐδαμοῦ ἀκούομεν τινα λέγοντα πρὸς δόξαν Θεοῦ, ὅτι εἶπεν ἢ ἐδεποῖα ἁγία σύνοδος τότε τι, ἢ ὅτι τὸ εὐαγγέλιον ἢ ὁ ἀπόστολος εἶπεν τότε, καὶ ὁμοῦς ἄλλη θεῖα γραφὴ τότε, ἢ ὅτι ἐδεποῦ ἐγένετο τότε τι, καθὼς ὁ ἐδεποῖος κανὼν καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ θείων πατέρων αἱ παραδόσεις λέγουσι, καὶ ἃς ἀγωνιστοῦμεν νὰ τὸ κυρώσομεν καὶ πράξομεν. Ἀλλὰ τί ἀκούομεν πανταχοῦ; Ὅτι εἰς ἐδεποῖον τόπον γίνεται τότε τι· εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα γίνεται τότε τι· εἰς Κωνσταντινούπολιν τότε τι γίνεται· εἰς Ἀντιόχειαν εἰς τὸ πατριαρχεῖον γίνεται τότε τι, καὶ εἰς τὸν ἅγιον Συμεὼν τῆς μονῆς, καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν ὁμοίως. Καὶ οὐκ ἀκούομεν τοὺς βίους τῶν πατέρων, ἢ τοῦ αὐτοῦ μεγάλου αὐθέντου μας Συμεὼν τὸν βίον, ἢ τὰ τοιαῦτα <ᾗ> οὕτως ἐτύπωσεν εἰς τὴν αὐτοῦ ἁγίαν μονὴν ἢ ἄλλη θεῖα γραφὴ εἰς τὰς λοιπὰς παντὸς τοῦ κόσμου ἐκκλησίας», CHR. HANNICK, ὁ.π., σ. 296, 298.

36. Ὁ Βαλσαμών συχνὰ στὰ σχόλια του ἐπισημαίνει τὴ διάσταση τυπικῶν (μοναστηριακῶν) καὶ κανόνων: ΡΠΣ, Α', σσ. 88-89. ΡΠΣ, Β', σσ. 236, 650-651, 662. ΡΠΣ, Γ', σσ. 143, 312, πρβλ. ΡΠΣ, Δ', σσ. 420, 488, 566.

37. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θ. Ξ. ΠΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορεΐτης*, ὁ.π., σ. 225 ἔξ., ΡΠΣ, Δ', 419-420, 488, 567, βλ. τὴν ἀδημ. μεταπτυχιακὴ ἐργασία τῆς ΛΙΝΑΣ ΒΛΕΤΣΗ, *Ἡ νηστεία στὶς κανονικὲς πηγὲς τοῦ θ' ἔως τοῦ ιγ' αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 2002.

38. Βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΪΑΝΟΥ, *Οἱ πηγὲς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Γ' ἔκδοσις συμπληρωμένη, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 2011, σσ. 207-210.

θής»³⁹. Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἐπιείκεια ἐπιβλήθηκε λόγω τῆς «πολλῆς χαννότητος καὶ ἀμελείας τῶν ἀνθρώπων»⁴⁰. Ὁ Νησευτῆς διαμόρφωσε μία ἰσχυρὴ «συνήθεια», ἓνα ἔθος, τὸ ὁποῖο, καθὼς ὑπερέβαλλε ὡς πρὸς τὴν ἐπιείκεια καὶ μάλιστα σχετικοποιώντας τὶς κανονικὲς ἐπιταγές, εὐρέθη στὸ στόχαστρο τῶν συντηρικότερων⁴¹. Ἔτσι συνοδικὰ ἐπικρίθηκε καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ πού συνετελοῦντο ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως, ἐνῶ σιωπηρὰ καὶ ἀνεπίσημα ἀμβλύνθηκε ἡ διάστασή του πρὸς τοὺς ἰ. κανόνες διὰ τῆς ἀντισταθμίσεως τοῦ περιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς ἀκοινωνησίας μὲ αὐστηρὴ σωματικὴ ἄσκηση ὡς ἐπιτίμιο⁴². Ἡ ἀμβλυνση συνετελεῖτο πολλὰ φορὲς μὲ τὴ συνεργία τῶν συντακτῶν, ἀκόμη καὶ τῶν ἀντιγραφῶν, τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων. Καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενον εἶναι ἓνα κλασικὸ δεῖγμα μίας πολὺ ἐνδιαφέρουσας πτυχῆς τοῦ κανονικοῦ πνεύματος πού καταγράφεται στὴν ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν Φώτιο ἐποχὴ.

39. M. ARRANZ, *I Penitenziali Bizantini: Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o "Secondo Kanonarion" di Basilio Monaco* [Kanonika 3], Ρώμη 1993, σσ. 108, 110.

40. Βλ. στὸ ἀνέκδοτο ἀνθολόγιο τοῦ μοναχοῦ ΝΙΚΩΝΑ ΜΑΥΡΟΠΕΙΤΗ, *Ἐρμηνεῖαι τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου, λόγος ΝΖ*, γφ. Μ. Λαύρας Β108 (228), 12ος αἰ., φ. 277r, πρβλ. BENESCEVITCH, *Taktikon Nikona Černogorca Greceskij tekst po rukopisi no 441 Sinajskago monastyrja sv. Jekateriny, Zapiski Ist. - Filol. Fakulteta Petrogradskago Universiteta* 130, Πετρούπολη 1917, σ. 88 (= CHR. HANNICK, ὁ.π., σ. 172).

41. Γὰ τὴν ἐπιείκεια τοῦ Νησευτῆ, βλ. τὸν «κανόνα» 24 τοῦ Νικολάου Γ' Κωνσταντινουπόλεως, ΡΠΣ, Δ', σ. 425 (γιὰ τὶς διαφορὲς παραλλαγές τοῦ κειμένου τῶν Ἀποκρίσεων τοῦ συγκρομένου πατριάρχη, βλ. V. GRUMEL, *Regestes*, ἀριθμ. 482). Ἐπίσης βλ. τὴ σχετικὴ Ἀπόκριση Νικηφόρου Χαροφυλάκα, P. GAUPIER, *La chartophylax Nicephore Oeuvre canonique et notice biographique*, *REB* 27 (1969) 176, 186. Γὰ τὴν ἐπιείκεια τοῦ Νησευτῆ βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης*, ὁ.π., σσ. 281-288.

42. Ἡ στροφή πρὸς τὸ αὐστηρότερον ἐπισημαίνεται στὶς κανονικὲς πηγές τῆς ὑστεροβυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα λέει ἓνας ὄχι καὶ τόσο γνωστὸς συντάκτης νομοκανονικῆς συλλογῆς, πού ἔζησε τὸν 16^ο αἰώνα, ὁ Ἰσαὰκ Μετεωρίτης: «Τινὲς τὸ Κανονικὸν τοῦ Νησευτοῦ συγκαταβατικὸν εἶναι λέγουσιν, ἐγὼ δέ, κατ' ἐμὴν γνώμην, καὶ πάνυ βαρὺ, μόνον εἰ προαιροῦνται οἱ μετανοοῦντες ποιεῖν κατὰ τὴν ἄνωθεν γεγραμμένην διάκρισιν. Εἰ γάρ τις δυνηθεῖ οὕτω ποιῆσαι ἐν τε τῇ ὠρισμένῃ παρὰ τοῦ ἁγίου νηστεία καὶ τῇ λοιπῇ κατοπαθείᾳ, οὕτως ἐν ἀληθείᾳ μετενόησε, μηδὲν φροντίζων ἔτι περὶ τοῦ σφάλματος αὐτοῦ, μόνον εἰ μὴ καὶ αὐτίς πέπτωκε μετὰ τὴν τοῦ κανόνος ἐκπλήρωσιν. Διὸ ἐρωτάσθω ὁ ἐξομολογούμενος καὶ εἰ μὲν καταδέχεται, κανονίζέσθω ἐν ἐγκρατεία καὶ σκληραγωγίᾳ καὶ γονάτων κλίσεσιν, ὡς ἡ διάκρισις ἔχει τοῦ ἁγίου· εἰ δὲ οὐ προαιρεῖται οὐδὲ δύναται, κανονίζέσθω κατὰ τὴν διάκρισιν τῶν ἁγίων πατέρων», Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Ἰσαὰκ μοναχοῦ, Νομοκάνονον πρόχειρον*, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 111-112. Παρόμοια ὑποστηρίζει καὶ ὁ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΟΡΕΠΙΤΗΣ, *Ἐξομολογητῆριον*, Ἀθῆναι α.χ., σσ. 111-112, ὑποσημ. 1. Πρβλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΕΩΣ, *Σύνομις ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ Νησευτοῦ*, ΡΠΣ, Δ', σσ. 435-436.

Ὁ Νηστευτῆς καὶ ἡ γενικότερη νομοκανονικὴ ἐξομολογητικὴ γραμματεία κατατάσσονται στὴ λεγόμενη ψευδοκανονικὴ παράδοση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι καθόλου ἀμελητέα ὡς πρὸς τὴ διάδοσή της. Ἀντίθετα ἐπικυριαρχεῖ σὲ πλεῖστες χειρόγραφες συλλογές. Ἡ ψευδοκανονικὴ γραμματεία ἔχει ἓνα μεγάλο μερίδιο ἐπιρροῆς στὸ κανονικὸ συνειδός, πού ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράξενο κάποιες φορὲς αὐτὴ ἀναδεικνύεται προσφιλέστερη καὶ στὴν ἐπιλογή προτιμητέα. Ἡ συγκεκριμένη γραμματεία ἐπιβεβαιώνει τουλάχιστον ὅτι τὸ *corpus* τῶν κανόνων δὲν ἦταν μία κλειστὴ ὑπόθεση, ἀλλὰ ἐπιδεχόταν ἀλλεπάλληλους κύκλους προσθηκῶν εἴτε ἐπισήμων εἴτε νόθων κανόνων⁴³.

43. Ὡς ψευδοκανονικὴ παράδοση μπορούμε νὰ ὀρίσουμε καταρχὴν ἐκείνη πού δὲν περιλαμβάνεται στὶς «ἐπίσημες» συνοδικές κανονικές ἀποφάσεις, ἀλλὰ αὐτὴν πού συγκροτεῖται ἀπὸ «κανόνες» καὶ διατάξεις πού ἀποδόθηκαν ψευδεπίγραφα σὲ κάποιους ἐκκλησιαστικούς ἀνδρες, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης Νηστευτῆς καὶ ὁ Νικηφόρος Ὁμολογητῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ νόθα κείμενα, πού ὀφείλονται κάποιες φορὲς ἀκόμα καὶ στοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων. Θὰ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὰ ἐξῆς παραδείγματα: Σὲ χειρόγραφες νομοκανονικές συλλογές ὑπάρχουν οἱ παρακάτω διατάξεις πού ἀποτυπώνουν πτυχές τοῦ νομικισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς. «Πρεσβύτερος οἷαν ἡμέραν ἀψηται νεκροῦ καὶ θάψη αὐτόν, οὐ λειτουργήσει τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ· εἰ δὲ λειτουργήσῃ, ἔχει ἐπιτίμιον χρόνον ἀ' τοῦ μὴ κοινωνεῖν καὶ πάλιν λειτουργεῖτω, διότι ἀψάμενος νεκροῦ ὅλην τὴν ἡμέραν νεκρός ἐστίν» [*Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, χφ. Μ. Λαύρας Κ14 (1301), φ. 182ν (πρὸβλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Περὶ τὸ «Σύνταγμα» τοῦ ἱερομονάχου Μακαρίου», *Τμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Καισαριανῆς, Βύρωνος καὶ Ὑμηττοῦ Γεώργιον ἐπὶ τῇ πεντηκοναετηρίδι τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1996, σσ. 271-279. Πρὸβλ. *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ-Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 183. Ἡ πρὸ πάνω διάταξη ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸ Α' (715-730) (βλ. V. GRUMEL, *Regestes*, ἀριθμ. 338). Τὸ ἴδιο περιεχόμενο ἔχει καὶ ὁ ρη' κανόνας ὁ ἀποδιδόμενος στὸν Νικηφόρο Ὁμολογητῆ (J.-B. PITRA, *Juris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, τ. II, Πρώμη 1868, σ. 342). Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης (;) φαίνεται νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν «κανονικότητα» τῆς ἐν λόγῳ πράξεως: «Ἐγραψας δὲ καὶ τοῦτο, εἰ ἔξεστι τὸν ἱερέα λειτουργῆσαι μετὰ τὸν ἀσπασμὸν τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν τελείαν ταφήν; Καὶ περὶ τούτου ἀπὸ κανόνος μὲν οὐ δεδίδακται· ἐκ παραδόσεως δὲ μετὰ ταφήν τοῦ νεκροῦ μὴ λειτουργῆσαι» (J.-B. PITRA, ὁ.π., σ. 278). Ἡ πλήρης ἀντίθεση πρὸς τὴν πράξιν αὐτὴ ἐκφράζεται στὶς *Ἀποστολικὰς Διαταγὰς*, VI, 30, PG 1, 983B-984B (=M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, τ. II, Παρίσι 1986, SC 329, σσ. 388-392), ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο (PG 32, 1268). Πρὸβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, PG 49, 366. Βλ. ἐπίσης ἀπόκριση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1157-1169/70) πρὸς ἠγούμενο Εὐφημιανό, Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, «Ἀποσπάσματα τοῦ νομοκάνονός μου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 19 (1899) 231 καὶ ια' ἀπόκριση τοῦ Ἰωάννη Ἐφέσου Α. ΚΟΡΑΚΙΔΗ, *Ἰωάσαφ Ἐφέσου (†1437) (Ἰωάννης Βλαδύντρος)*. *Βίος - ἔργα - διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1992, σσ. 219-220. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ν. Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur Byzantinischen, Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 3, Ἀθῆνα 1989, σσ. 27-29]. Ἐπίσης ὑπάρχει καὶ ἡ διάταξη: «Εἰ τις ἱερεὺς εἰπεῖ νὰ ὀρῶξουν νεκρὸν καὶ τύχει νὰ ἰδῇ αὐτὸν ὁ

Καὶ ἐδῶ ἐκ τῶν πραγμάτων τίθεται τὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα: τελικὰ ποιὸ εἶναι τὸ παραδεκτὸ corpus τῶν κανόνων καὶ ποιὰ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Φωτίου καὶ τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη σὲ αὐτὴν τὴν ὑπόθεση; Ἡ ἐπιλογή τῶν συγκεκριμένων κανονολόγων πατέρων ὑπαγορεύθηκε στὸ ἓνα σκέλος ἀσφαλῶς

ἱερεῦς, πασάσθω τῆς λειτουργίας χρόνους β', μετανοίας ρ', νηστευσάσθω τεσσαρακοστὴν μίαν». [*Ὁ Νομοκάνων τοῦ Cotelarius*, ἐπιμ. ἐκδ. Γ. ΠΟΥΛΗ Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 81. *Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, γφ. Μ. Λαύρας Κ14 (1301), φ. 196ν. Πρβλ. *Νομικόν ... Θεοφίλου*, ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 61 § 102. Γιὰ τὸν Θεόφιλο καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Γ. Α. ΣΤΟΠΙΟΓΛΟΥ, *Ἱστορία ἐπισκόπων Μακεδονίας. Θεόφιλος Παπαφίλης ἐπίσκοπος Καμπανίας*, Θεσσαλονίκη 1995]. Ἐπίσης καὶ στὴ διάταξη, στὴν ὁποία ἐφιστᾶται ὁ ὀφειλόμενος σεβασμὸς στὴν κτίση, ἐνυπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ὑπερβολῆς. «Ἱερεῦς, ἐὰν τύψῃ ὄρνειον χωρὶς βίαν, μὴ λειτουργεῖτω· εἰ δὲ κατὰ βίαν ἔνι, ποιεῖτω μετανοίας ρ', Κύριε ἐλέησον ρ' καὶ λέγων· *Συγχαρησάτέ μοι, ἀδελφοί, ὅτι φόνον ἐποίησα*». [*Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, γφ. Μ. Λαύρας Κ14 (1301), φ. 182r· *Ὁ νομοκάνων τοῦ Cotelarius*, ὁ.π., σσ. 74-75. *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ὁ.π., σ. 149. Γ. ΠΟΥΛΗ, *Ἡ ἄσκησις βίας στὴν ἄμυνα καὶ τὸν πόλεμο κατὰ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 159 ἑξ.]. Παράλληλα δὲν ἦταν σπάνιο φαινόμενο οἱ συντάκτες τῶν ἐν λόγω συλλογῶν νὰ δίνουν ὑπερβολικὴ σημασία σὲ λαϊκὲς δοξασίες καὶ ἐνίοτε σὲ δεισιδαιμονικὲς ἀντιλήψεις. [Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Μνεῖα δεισιδαιμονικῶν τιμῶν καὶ μαγικῶν συνηθειῶν εἰς νομοκάνονας, Ἐνχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 45ετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως, τῇ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Ἀμίλλα Σ. Ἀλιβιζάτου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 227-238. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, «Ἐν κεφάλαιον νομοκάνονος περὶ γοητειῶν, μαντειῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν», *Λαογραφία* 3 (1912) 381-389]. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἓνα συναφὲς παράδειγμα προβληματικοῦ (ψευδεπιγράφου) κεφαλαίου. Στὸν *Νομοκάνονα* π.χ. τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ συντάχθηκε σὲ λόγια γλώσσα (1561) καὶ ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια μεταγλωττίσθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴ δημώδη (1563) καὶ εἶχε ἔκτοτε εὐρύτατη κυκλοφορία (σήμερα σώζονται περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια χειρόγραφα ἀντίγραφα) περιέχεται κεφάλαιο μὲ τίτλο: «*Περὶ τῆς ὁγδοῆς συνόδου, πότε ἐγέννη*», στὸ ὁποῖο, κατὰ τὴν ἐκπεφρασμένη θέση κάποιων κανονολόγων, θὰ ἀναμενόταν νὰ γίνεται λόγος περὶ τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 879, ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου. Ὅμως στὸ κεφάλαιο παρουσιάζεται λαθασμένα ὡς Η' οἰκουμένη συνόδος ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ τῆς Ἰταλίας συνελθοῦσα (1438-1439), στὴν ὁποία, ὡς γνωστὸν, οἱ ὀρθόδοξοι ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀρνηθοῦν δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Φωτίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ κείμενο τοῦ κεφαλαίου εἶναι τὸ ἐξῆς: «Ἡ δὲ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος ἐγέννη εἰς τοὺς αὐλ' (sic) ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, μηνὶ Ἰουλίῳ, ἡμέρᾳ β', ἰνδ. β', ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, πατριαρχοῦντος τότε τοῦ αἰοιδίμου κυροῦ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ἐκεῖ εἰς τὴν σύνοδον» [*Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ἐκδ. Δ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 485]. Στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ *Νομοκάνονα* τὸ ἐν λόγω κεφάλαιο ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὸν ις' αἰ. (βλ. π.χ. γφ. Ἀθηνῶν, Βουλῆς 6) καὶ στὴ συνέχεια ἀντιγράφεται ἄκριτα καὶ ἐπανειλημμένα. Εὐκόλα ὑποθέτει κανεὶς τί ἐπίδραση μποροῦσε νὰ ἔχει στὴ θεολογικὴ κατάρτιση ὅσων τὸ μελετοῦσαν. Τὸ φαινόμενο τῶν ψευδεπιγράφων καὶ τῶν νόθων κανόνων ἦταν ἀκόμα πλεονάζοντα στὶς νομοκανονικὲς συλλογὰς τοῦ ἀραβόφωνου ὀρθόδοξου κόσμου [βλ. R. MANSOUR, *Κανονικὲς συλλογὲς στὴν ἀραβικὴ γλώσσα*, ἀνέκδ. διπλωμ.

ἀπὸ τὴν παροῦσα ἐπετειακὴ σύναξη καὶ στὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Νικόδημος ἐπισφραγίζει μίαν περίοδο ἑννέα αἰώνων καιρίων διεργασιῶν ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωση τοῦ κανονικοῦ συνειδότης. Ἐξάλλου ὁ Νικόδημος ἦταν σπουδαῖος ἐρευνητὴς τῆς βυζαντινῆς νομοκανονικῆς παραδόσεως καὶ πρῶτιστο μέλημά του, μὲ τὴν σύνταξη τοῦ *Πηδαλίου*, ἦταν νὰ ἐπαναφέρει τὴ συγκεκριμένη παράδοση –κατὰ τὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ– στὴν ἐποχὴ του, παρακάμπτοντας τοὺς πολλοὺς «χυδαιονομοκάνονες», ὅπως ὁ ἴδιος τοὺς χαρακτηρίζει⁴⁴, οἱ ὁποῖοι συντάσσονταν ἢ ἀναπαράγονταν, γιὰ διάστημα πολλῶν αἰώνων, ἐνίοτε ἀπὸ ἀμαθεῖς ἢ ἀνεπαρκῶς καταρτισμένους.

Ἡ συγκεκριμένη δυάδα τῶν πατέρων εἶχε βαθύτατη γνώση τῆς κανονικῆς παραδόσεως, ὄχι μόνο γιὰ μαθήτευσε ἄνευ ὄρων σὲ πηγές, ἀλλὰ καὶ γιὰ διέθετε εὐρυμάθεια καὶ κυρίως τὴν εὐρύτητα πνεύματος ποὺ προσλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία. Ἐξ οὗ καὶ δὲν ἀντιμετώπιζαν τοὺς κανόνες ὡς ἀνεξάρτητα κείμενα ἀπὸ τὴ θεολογία, τὴ λατρεία καὶ τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα.

3. Μία πτυχὴ τῆς συμβολῆς τοῦ Μ. Φωτίου

Ὁ Μ. Φώτιος φέρεται ὅτι ἀναθεώρησε τὸ *Σύνταγμα (=Νομοκάνονα)* σὲ *ιδ' τίτλους*, μὲ τὴν προσθήκη τῶν κανόνων τῆς Πενθέκτης καὶ τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς, οἱ ὁποῖοι γιὰ ἕναν καὶ δύο αἰῶνες, κατὰ χιαστὴ ἀντιστοιχία, παρέμεναν ἐκτὸς τῆς συλλογῆς. Στὴ συγκεκριμένη συλλογὴ προστέθηκαν ἐπίσης ἡ *Ἐπιστολὴ* τοῦ

ἐργασία, Θεσσαλονίκη 2009. E. JARAWAN, *La collection canonique arabe de Melkites et sa physiologie propre*, Corona Lateranensis, 15, Ρώμη 1969], ἐνὸ δὲν ἦταν ἀμάρτυρο καὶ σὲ αὐτὲς τοῦ σλαβόφωνου [βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (MILOS) AZDEJKOVITCH, *Τὸ κανονικὸ δίκαιο στὸν σλαβικὸ κόσμο. Πηγές καὶ μελέτες*, ἀνέκδ. διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 101 ἐξ].

44. «Ἐστάθη ἀκόμη καὶ ἄλλη μία εἰδικότερα αἰτία (γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ *Πηδαλίου*), ἡ ἐφεξῆς· δὲν ὑπεφέραμεν ... νὰ βλέπωμεν εἰς πολλὰ πολλῶν πνευματικῶν χυδαιονομοκάνονα χειρόγραφα κατακερματισμένους τοὺς θεῖους τούτους καὶ ἱεροὺς κανόνες, νενοθευμένους, ψευδολογίους, ἄλλους ἀντ' ἄλλων, καὶ τὰς ἐρμηνείας τῶν ἐξηγητῶν ἀντὶ τῶν κυρίως κανόνων ἐκλαμβανόμενας, καὶ τὸ χειρότερον ὅτι καὶ τὰς ἐρμηνείας ταύτας περιέχοντα διεφθαρμένας, παρεξηγημένας καὶ ἀλλόκοτά τινα καὶ ἐσφαλμένα διδασκούμενας· ἐξ ὧν τί ἐτίκτετο; Καρπὸς θανατηφόρος βεβαιότατα καὶ ἀπωλείας αἴτιος ψυχικῆς καὶ εἰς τοὺς κακῶς διορθοῦντας πνευματικούς καὶ εἰς τοὺς κακῶς ὑπ' αὐτῶν διορθοῦμένους ἁμαρτωλοὺς. Εἶπερ, κατὰ τὴν κοινὴν παροιμίαν, ὁ σκαμβὸς κανὼν σκαμβὰ ποιεῖ καὶ τὰ κανονιζόμενα», *Πηδάλιον*, σ. λβ'.

Ταρασίου πρὸς τὸν πάπα Ἀδριανὸ περὶ σιμωνίας⁴⁵, καθὼς καὶ οἱ κανόνες τῶν συνόδων πού συνήλθαν ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Φωτίου (Πρωτοδευτέρως καὶ Ἁγίας Σοφίας). Θὰ μπορούσε κανεὶς εὐκολὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀναθεώρηση τοῦ *Νομοκάνονα* ἐπὶ τῆς πατριαρχίας τοῦ Φωτίου, τὸ ἔτος 883, ἔγινε ἐπειδὴ ὁ νομομαθὴς πατριάρχης⁴⁶ ἐνδιαφερόταν νὰ κατοχυρώσει καὶ νὰ προβάλλει τὶς κανονικὲς ἀποφάσεις τῶν συνόδων του. Ὅμως αὐτὸ θὰ τὸν ἐνοχοποιούσε τρόπον τινὰ γιὰ πρόθεση αὐτοπροβολῆς. Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος συστοιχοῦσε σὲ μία γενικότερη πνευματικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς του, μὲ περιοπτο μερίδιο συμβολῆς, πού στόχευε στὴν καταγραφή καὶ κωδικοποίησι ὄχι μόνο τοῦ πολιτειακοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τῶν λειτουργικῶν, ἀγιολογικῶν κειμένων κ.ο.κ. Θυμίζω ἐνδεικτικὰ τὸ *Συναξάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*⁴⁷, τὸ κακῶς λεγόμενον *Τυπικόν*, καὶ τὰ *Μηναῖα*. Ὁ Φώτιος καὶ ἄλλα πρόσωπα στὴν ἐποχὴ του ἤθελαν νὰ περιορίσουν τὶς φυγόκεντρες τάσεις πού ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν ποικιλία πράξεων καὶ πεποιθήσεων, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ὁ Φώτιος ἐπεδίωκε νὰ ἀναδείξει τὴν παράδοσι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς τὸ σημεῖον ἀναφορᾶς καὶ ἐνότητος⁴⁸ καὶ ὅσον ἀφορᾶ στὸ Κανονικὸ Δίκαιο νὰ ἐπι-

45. Βλ. σχετικὰ Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγές*, ὁ.π., σ. 327. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΙΟΓΛΟΥ, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, ὁ.π., σ. 83 ἐξ. Β. Η. STOLTE, "A note on the unPhotian Revision of the Nomocanon XIV Titulorum", *Analecta Atheniensia ad jus Byzantinum spectantia*, I, ὁ.π., σσ. 115-130.

46. Γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Φωτίου στὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσίαν βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγές*, ὁ.π., σ. 240 ἐξ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ Μέγας Φώτιος καὶ οἱ διατάξεις τῆς "Εἰσαγωγῆς". Μερικὲς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 1 (1989-1991) 489-504.

47. Βλ. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis, Propylaeum an Acta Sanctorum Novembris*, opera e studio H. DELEHAYE, Βρυξέλλες 1902.

48. Εἶναι σημαντικό νὰ ἐπισημανθοῦν ὅσα σχετικὰ ὁ Φώτιος ἔγραψε πρὸς τοὺς πατριάρχους τῆς Ἀνατολῆς περὶ τῆς συμβολῆς τους στὴ διατύπωση τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος καὶ τοῦ φρονήματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως: «... καὶ ταῦται μὲν ταῖς ἐλπίσιν ὁ εὐσεβὴς λογισμὸς ἐπανεπαύετο· μάλιστα δὲ κατὰ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, ἐν ἣ πολλὰ, Θεοῦ συνεργίᾳ, τῶν ἀνελπίστων κατώρθωται· πολλὰ δὲ γλῶσσαι, τὴν προτέραν διαπτυσάμεναι ..., τὸν κοινὸν ἀπάντων πλάστην καὶ δημιουργὸν μεθ' ἡμῶν ὑμνεῖν ἐδιδάχθησαν, ὡσπερ ἀπὸ τινος ὑψηλοῦ καὶ μετεώρου χώρου, τὰς τῆς ὀρθοδοξίας πηγὰς τῆς βασιλίδος ἀναδιδούσης καὶ καθαρὰ τῆς εὐσεβείας τὰ νάματα, εἰς τὰ τῆς οἰκουμένης διαρρεούσης πέρατα, καὶ ποταμῶν δίκην ἀρδευούσης τοῖς δόγμασι τὰς ἐκεῖ ψυχὰς, αἵτινες, χρόνος πολὺς ἐξ οὗ καταξηρανθεῖσαι τοῖς τῆς ἀσεβείας, ἢ ἐθελοθησκειᾶς ὑπεκκαύμασι, καὶ εἰς ἐρήμους καὶ ἀγόνους ἀποχερσωθεῖσαι, ὅμως τὸν τῆς διδασκαλίας ὄμβρον ὑποδεξάμεναι, τὸ Χριστοῦ γεώργιον καρποφοροῦσιν ἐνευθυνόμεναι», *PG* 102, 721CD (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ* 2, στίχ. 26-37). Ἡ σημασία τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σὲ σχέση μὲ ἀντίστοιχες ἀποφάσεις ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ὑπογραμμί-

βάλει τὸ κανονικὸ συνειδὸς τοῦ κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὴ τὴν τάση τὴν ἐκφράζει ἀποφθεγματικὰ πολὺ καλὰ ἀργότερα ὁ Βαλσαμὼν μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Οὐλπιανοῦ, ποὺ μνημονεύσαμε προηγουμένως. Ἐξάλλου ὁ Μ. Φώτιος γνώριζε ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα καὶ οἱ κανόνες τῆς Πενθέκτης δὲν ἔγιναν στὴ Δύση ἀπὸ πάντες καὶ πάντοτε ἀποδεκτοί⁴⁹. Ἐπίσης οἱ ἀποφάσεις τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἐπιφυλάξεις ἀπὸ τοὺς Φράγκους (σύνοδος Φραγκφούρης, 794)⁵⁰.

Θὰ πρέπει σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι οἱ ἀναφορὲς τοῦ Φωτίου καὶ ἄλλων πατέρων τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ζ' δὲν ἀπέβλεπαν στὸ νὰ κυρωθεῖ ἡ οἰκουμενικότητα αὐτῆς ἀπὸ μία μεταγενέστερη μεγάλη ἢ οἰκουμενικὴ σύνοδος, καὶ μάλιστα ὡς ἀναγκαία θεσμικὴ πράξη ἀναγνώρισεως τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα μιᾶς προηγούμενης συνόδου, ἀλλὰ στὸ νὰ ἀρθεῖ ἡ ἀπροθυμία τῆς Ρώμης καὶ τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς νὰ τὴ συναριθμήσουν μὲ τὶς προηγούμενες ἕξι, ὡς ἐβδόμη⁵¹, ἴσως καὶ νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ ὑπάρ-

ζεται σὲ πλεῖστα κείμενα. Π.χ. ὁ Νίκων ὁ Μαυρορείτης (Ἀναστάσιος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης) λέει σχετικὰ μὲ τὴν σύνοδο τῆς Ἐνώσεως τὰ παρακάτω: «Εἰ δέ τις ζητοίη, ποῦ καὶ πότε καὶ παρὰ τίνας ἢ τῆς ἐνώσεως γέγονε σύνοδος ἀκουέτω παρ' ἡμῶν, ὅτι οὐκ ἐν γωνία, φημί, οὔτε εἰς τὴν τυχοῦσαν πόλιν καὶ παρὰ τοῦ τυχόντος, ἀλλ' ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, τῇ Κωνσταντίνου, φημί, καὶ παρὰ εὐσεβοῦς πατριάρχου, καὶ ἐπισκόπων, καὶ τοῦ λοιποῦ πληρώματος τῆς ἐκκλησίας, καὶ παρὰ εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων βασιλέων, Ρωμανοῦ τε τοῦ γέροντος, καὶ Κωνσταντίνου, καὶ τῶν λοιπῶν εὐσεβῶν σοφῶν τε καὶ γνωστικῶν ἀνδρῶν», ΡΠΣ, Δ', σ. 587 (βλ. καὶ CHR. HANNICK, ὁ.π., σ. 322). Ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς ὁμολογίες πίστεως τῶν πρὸς χειροτονία ἀρχιερέων, καθὼς καὶ τῶν προσερχομένων στὴν Ὀρθοδοξία ἑτεροδόξων ἐπισημαίνεται ὡς «σημεῖον ἀναφορᾶς» ἡ πίστις τῆς Κωνσταντινουπόλεως: «... καὶ στέργω πάντα ὅσα καὶ φρονεῖ καὶ λέγει ἡ ἄγια τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ... τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (FR. MIKLOSICH - I. MÜLLER, *Acta*, A', σ. 566). Ἐπίσης συχνὰ στὶς ἴδιες ὁμολογίες γίνεται μνεῖα καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν συνόδου: «... καὶ στέργω καὶ φρονῶ ὅσα ἡ ἄγια Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ προσέρχομαι ὁλοψύχως τῷ παναγιωτάτῳ μου δεσπότη τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ τῷ κυρῷ Ματθαίῳ καὶ τῇ περὶ αὐτῷ συνόδῳ» (ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Acta*, Β', σ. 449, βλ. καὶ σ. 454).

49. Πρβλ. PG 102, 732D-736A (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 2*, στίχ. 55-127), ὅπου ἐπισημαίνεται μὲ βάση τοὺς σχετικὸς κανόνες τῆς Πενθέκτης (13 καὶ 55) ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀγαμία τοῦ κλήρου καὶ τὴ νηστεία τοῦ Σαββάτου. Γιὰ τὶς δογματικὲς καὶ κανονικὲς διαφορὰς Ἀνατολικῶν καὶ Φράγκων βλ. R. HAUGH, *Photius and Carolingians. The Trinitarian Controversy*, Belmont Mass. 1974, σ. 94 ἕξ.

50. R. HAUGH, ὁ.π., σ. 43. ΒΛΑΣ. ΦΕΙΔΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία μέχρι τὴν μεταρρύθμιση, Ἀθήνα 2002, σ. 881.

51. Βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴν πέμπτη καὶ ἕκτη συνεδρία τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας, *Τόμος χαρᾶς*, σ. 363 ἕξ. (=MANSI, 17, στ. 493 ἕξ.) καὶ 376 ἕξ. (=MANSI, 17, στ. 512 ἕξ.). Ἐπί-

χουσες νησίδες τῶν ἐπιφυλάξεων ὡς πρὸς τὴ διδασκαλία τῆς, ὅπως αὐτὲς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Φράγκων.

Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη, καθόσον συσχετίζεται μὲ τὸ ἐρώτημα: ἂν μία σύνοδος οὐδέποτε ἀναγνωρισθεῖ ἐπίσημα ὡς οἰκουμενική, πῶς μποροῦν οἱ κανόνες τῆς νὰ προσλάβουν οἰκουμενικὸ κῦρος; Πῶς ἀντιμετωπίστηκε αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν περίοδο πού ἀρχίζει μὲ τὸν Μ. Φώτιο καὶ διατρέχοντας τοὺς αἰῶνες φθάνει μέχρι καὶ τὸν Νικοδήμου; Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ κανόνες τῶν συνόδων ἐπὶ Φωτίου, εἴτε αὐτὲς χαρακτηρίζονται οἰκουμενικὲς εἴτε ὄχι, ἀλλὰ πάντως χωρὶς νὰ κυρωθοῦν ἀπὸ κάποια μεταγενέστερη οἰκουμενικὴ σύνοδο, εἶχαν προσλάβει οἰκουμενικὸ κῦρος. Τὸ ἴδιο καὶ κανονικὲς ἀποφάσεις ἐνδημουσῶν συνόδων. Κλασικὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὁ *Τόμος τῆς Ἐνώσεως* (920) ἢ ἀκόμα καὶ ἀποφάσεις ἐπὶ Νικολάου Γ' Γραμματικοῦ (1084-1111). Παράλληλα καὶ κανονικὲς ἀποκρίσεις πατριαρχῶν καὶ ἄλλων ἐξεχόντων κληρικῶν, εἰδημόνων τῆς κανονικῆς πράξεως, ἐπισυνάπτονται στὸ corpus τῶν κανόνων, ἰδίως ὅταν οἱ ἀποκρίσεις ἢ τὰ ἄλλα κείμενα γίνονταν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὴν ἐνδημοῦσα σύνοδο ἢ γενικότερα ἀπὸ τὴν πράξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξάλλου ὁ συνοδικὸς θεσμὸς σὲ πανορθόδοξο ἐπίπεδο συνέχισε νὰ λειτουργεῖ ἀδιάκοπα καὶ κατὰ τὴ β' χιλιετία, πρωτίστως μὲ τὴ μορφή τῆς ἐνδημούσας, στὴν εὐρεῖα σύνθεσή τῆς, ἢ ὁποία συχνὰ χαρακτηρίζεται καὶ «μεγάλη σύνοδος»⁵². Ἡ ἐνδημοῦσα σύνοδος ἦταν αὐτὴ πού ἀσκούσε τὸν κανονικὸ ἔλεγχο, κυρίως γιὰ τὸν λόγο ὅτι τὰ νέα κανονικὰ δεδομένα δὲν ἔπρεπε νὰ ἀφήνονται ἀνεξέλεγκτα.

4. Μία πτυχὴ τῆς συμβολῆς τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη

Κάνοντας ἓνα τεράστιο χρονικὸ ἄλμα, ἄς δοῦμε πιὸ συγκεκριμένα τὴν περίπτωσή τοῦ *Πηδάλιου*. Ὁ Νικοδήμος, ὑπαγόμενος στὸ πνεῦμα τοῦ Ὁρθόδοξου Διαφωτισμοῦ, ἄρχισε νὰ συντάσσει τὸ *Πηδάλιον* ἀνατρέχοντας «εἰς τὰς πρώτας πηγὰς»⁵³. Ἔτσι πρωτίστως ἐπανέφερε τὰ αὐθεντικὰ κανονικὰ κείμενα, ἐνῶ

σης βλ. Μ. ΦΩΤΙΟΥ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους*, PG 102, 740C-741B (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 2*, στίχ. 374-387).

52. Β. Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, *Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 227.

53. *Πηδάλιον*, εἰσαγωγή: ΑΡΧΙΜ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. λβ'.

διέγραψε όλα εκείνα τὰ ἐπέισακτα καὶ νόθα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἀμέλεια τῶν πολλῶν ἀντιγραφῶν καὶ ἄλλων ἐμπλεκομένων ἐπεσώρευσαν στὴν ὕλη τῶν «χυδαιονομοκανόνων»⁵⁴. Παράλληλα ἄρχισε νὰ προβληματίζεται καὶ μὲ τὸ ποιό corpus ἔπρεπε νὰ περιλάβει στὸ ἔργο του. Τοὺς κανόνες μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου ἢ καὶ τὰ κανονικὰ κείμενα τῆς β' χιλιετίας; Οἱ πηγές του τὸν βοήθησαν καθοριστικὰ νὰ μὴν παραθεωρήσει τὰ τελευταῖα, τὰ ὁποῖα ἐξάλλου διαφώτιζαν ἐνδιαφέρουσες πτυχές τῆς κανονικῆς πράξεως γιὰ διάστημα πολλῶν αἰῶνων μετὰ ἀπὸ τὸν Φῶτιο. Ἔτσι, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, «ἀπανθίσαμεν, ἵνα γένηται πλήρως ἡ συμφωνία, καὶ τοὺς κανόνας τῶν λοιπῶν πατέρων, τῶν μὴ ὑπὸ οἰκουμενικῆς συνόδου βεβαιωθέντων, λέγω δὴ τοῦ ἁγίου Νικηφόρου, τοῦ Νικολάου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ἰωάννου Κίτρου, τοῦ Νικήτα καὶ Πέτρου, διακόνου καὶ χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ τοὺς τοῦ Νηστευτοῦ κανόνας ...»⁵⁵.

Ὁ Νικόδημος ἄρχισε νὰ συντάσσει τὴ νέα κανονικὴ συλλογὴ τὸ 1787 καὶ ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια ὀλοκλήρωσε τὴν πρώτη μορφή της. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1790 τὴν ὑπέβαλε στὴν πατριαρχικὴ σύνοδο γιὰ νὰ τύχει τῆς ἐγκρίσεως. Ὁ τότε πατριάρχης Νεόφυτος Ζ' ἀνέθεσε στὸν Ζακύνθιο λόγιο ἱεροκήρυκα τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Δωρόθεο Βουλησιμᾶ τὴν κριτικὴ ἐπιστάσις τοῦ Νικοδημικοῦ πονήματος⁵⁶. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀρχίζουν καὶ «οἱ περιπέτειες» τοῦ Πηδάλιου. Ὁ Βουλησιμᾶς ἐπεσήμανε ἓνα σύνολο γραμματολογικῶν προβλημάτων· π.χ. ὅτι ὁ Νικόδημος παρενέβη στὴν ἀρίθμηση ἀλλὰ καὶ στὸ κείμενο τῶν κανόνων τῆς Καρθαγένης, ἢ ὅτι θεωρεῖ τὸν 11ο κανόνα τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας ὡς σχόλιο, ἐνῶ κατὰ τὸν κριτὴ ἦταν γνήσιος κανόνας, ἢ ὅτι διέγραψε ἀπὸ τὸ corpus τὸν 18ο κανόνα τῆς Σαρδικῆς καὶ ἄλλα τέτοια γραμματολογικὰ προβλήματα, ἡσσονος ἢ μείζονος σημασίας⁵⁷. Ἀμφότεροι οἱ διαλεγόμενοι διέθεταν τὸν ἀπαραίτητο ἐπιστημονικὸ ἐξοπλισμὸ, γι' αὐτὸ καὶ οἱ συζητήσεις τοὺς ἦταν ὄριμες. Ὅμως ἐκεῖ ποὺ διαφώνησαν ριζικὰ καὶ ὁ διάλογος ἐξω-

54. Πηδάλιον, σ. λβ' ἐξ.

55. Ὁ.π., σ. λδ'.

56. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα τῆς συγγραφῆς, τῆς ἐγκρίσεως καὶ τῆς ἐκτύπωσης τοῦ Πηδάλιου προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου μὲ τὸν Δωρόθεο Βουλησιμᾶ, ποὺ περιλαμβάνει συνολικὰ τριάντα κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐτοιμάζονται πρὸς δημοσίευση. Μία πρώτη ἀποτύπωση τῶν δεδομένων καταγράφεται στοῦ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 114* ἐξ.

57. Ὁ.π., σ. 153* ἐξ.

θήθηκε σέ όριακό σημείο ἦταν τὰ θέματα πού σχετίζονται μέ τὸ κύρος τῶν μυστηρίων τῶν τελουμένων ἀπὸ αἰρετικούς ἢ «ἀνίερους».

Ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἐμβριθῆς γνώστης τῶν πηγῶν, ὑποστήριξε ὅτι οἱ αἰρετικοὶ κληρικοὶ πού προσέρχονται στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν πρέπει νὰ ἀναχειροτονοῦνται⁵⁸. Ἡ κύρια πηγή του ἦταν τὰ Πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μελέτιος Ἀντιοχείας χειροτονήθηκε ὡς Σεβαστείας ἀπὸ Ἀρειανούς, ὁ Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Διόσκουρο, ἐνῶ πολλοὶ κληρικοὶ στὴν ἐποχὴ τῆς Ζ' Συνόδου καὶ λίγο πρὶν χειροτονήθηκαν εἴτε ἀπὸ μονοθελητες εἴτε ἀπὸ εἰκονομάχους. Αὐτοὶ προσερχόμενοι στὴν Ἐκκλησία, σύμφωνα μέ τοὺς πατέρες τῆς Συνόδου, ἀλλὰ καὶ τὸν Νικόδημο πού τοὺς ἀκολουθεῖ, δὲν πρέπει νὰ ἀναχειροτονοῦνται⁵⁹. Στὰ ἴδια Πρακτικὰ ἐπισημάνθηκε ὅτι ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀναχειροτονίας ἰσχύει ἀδιακρίτως, τόσο γιὰ κληρικούς πού χειροτονήθηκαν ἀπὸ πρώην ὀρθοδόξους ἐπισκόπους, ὅσον καὶ γιὰ ἐκείνους πού χειροτονήθηκαν ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ αἰρετικούς⁶⁰. Παρόμοια ὑποστηρίχθηκαν ἀργότερα στὴν Ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Ἰωάννη Η' πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἡ ὁποία ἀναγνώσθηκε στὴ β' συνεδρία τῆς Συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας, χωρὶς ὁ Φώτιος καὶ οἱ ὑπόλοιποι πατέρες τῆς Συνόδου νὰ προβάλλουν ὁποιαδήποτε ἀντίρρηση⁶¹. Ἡ συγκεκριμένη συνοδικὴ θέση υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ ἓνα σύνολο ἐγκρίτων βυζαντινῶν κανονολόγων, ὅπως ὁ Δημήτριος Χωματιανός⁶² καὶ ὁ

58. Ὁ.π., 181* ἐξ.

59. MANSI 12, 1015 ἐξ. (=E. LAMBERZ, σ. 68 ἐξ.). Προκειμένου περὶ τοῦ Μελετίου, ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων ἐπισημαίνει τὰ ἐξῆς: «Σημειῶσαι ὅτι ὁ ἅγιος Μελέτιος τρισεπίσκοπος. Ὁ ἅγιος Μελέτιος ὑπὸ ἀρειανῶν ἐχειροτονήθη Σεβαστείας, εἶτα παρὰ τῶν αὐτῶν μετετέθη εἰς Βέρροιαν, ὡς ὁμόφρων αὐτοῖς, καὶ αὐθις εἰς Ἀντιόχειαν. Τὴν δὲ ὀρθοδόξιαν κρατύναντι, οὐδὲν αὐτῷ πρόκριμα ἐλογίσθη τὸ παρὰ τῶν αἰρετικῶν τὴν χειροτονίαν δέξασθαι, ἀλλὰ παρὰ τῆς ἐκκλησίας μετὰ τῶν ἐν ἀγίοις κορυφαίων δοξάζεται. Οὗτος καὶ τὸν Χρυσόστομον διάκονον ἐχειροτόνησε καὶ τὸν μέγαν Βασίλειον..., ἀλλὰ καὶ τὸν θεολόγον ἅγιον Γρηγόριον οὗτος ἀποκατέστησε πατριάρχην εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἕξαρχος τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς δευτέρας συνόδου γνωρίζομενος», Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου*, τ. Α', Ἀθήνα 1987, σ. 70. Γιὰ τὶς σχετικὲς συζητήσεις στὴν Ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδο βλ. Β. Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἀποδοχὴ τῶν αἰρετικῶν κατὰ τὴν Ζ' οἰκουμενικὴν σύνοδο», *Θεολογία* 59 (1988) 530-579.

60. MANSI 12, 1034 ἐξ. (=E. LAMBERZ, σ. 96 ἐξ.).

61. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 278 ἐξ. (=MANSI, 17, σ. 398 ἐξ.).

62. «... ὁμως αἰρετικὸν γὰρ χειροτονία τῶν ὀρθοδόξων δεκταὶ εἶσι, κατὰ τὴν τῶν πατέρων παράδοσιν, ἢ ὄντων ἢ γινομένων τῶν ὑπ' αὐτῶν χειροτονουμένων», PITRA, *Analecta sacra*, ὁ.π., σ. 630.

Ματθαῖος Βλάσταρης⁶³, οἱ ὁποῖοι συμφωνοῦν γι' αὐτὸ τὸ ἐπίμαχο θέμα μὲ θέσεις παλαιότερων πατέρων, ὅπως τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου⁶⁴. Ἡ συγκεκριμένη ἀντιμετώπιση τῶν αἰρετικῶν καταγράφεται καὶ στὶς χειρόγραφες νομοκανονικὲς πηγές, καθ' ὃν τρόπον καὶ στὶς χειρόγραφες λειτουργικὲς, ἰδίως στὰ εὐχολόγια, τὰ ὁποῖα υἰοθετοῦν σταθερὰ τὴν ἀρχὴ τῶν κανόνων 7 τῆς Β' Οἰκουμενικῆς καὶ 95 τῆς Πενθέκτης. Εἶναι πολὺ σημαντικό νὰ κατανοηθεῖ ὅτι ἡ λειτουργικὴ πράξις ἦταν ἀπολύτως συντεταγμένη σὲ ὅσα ὀρίζουν οἱ παραπάνω κανόνες, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀποδοχὴ τῶν προσερχομένων στὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν αἵρεση⁶⁵.

Αὐτὴ ἡ πράξις ἦταν κυρίαρχη, θὰ ἔλεγα ὅτι ἦταν τὸ ἔθος ποὺ ἀκολούθησαν οἱ βυζαντινοὶ καὶ ἐπόμενος τούτοις ὁ Νικόδημος. Ὅμως ὁ Βουλευσιμᾶς, ἐκφραστὴς τῆς νεωτάτης πράξεως ποὺ ὑποστήριζε ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ε', μὲ τὸν γνωστὸ Ὅρο τοῦ 1756⁶⁶, διαφώνησε καὶ ἔτσι διεμήνυσε στὸν Νικόδημο τὴν ἀπειλὴ τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Ζ' ὅτι, ἂν δὲν συμμορφωθεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ *Πηδαλίου* πρὸς τὶς θέσεις τοῦ κριτῆ, δὲν πρόκειται νὰ δοθεῖ ἡ ἔγκριση γιὰ τὴν τύποις ἔκδοσιν τοῦ ἔργου⁶⁷. Στὸ ἀκρόρειο τῶν συζητήσεων καὶ μὲ τὸ τελεσίγραφο στὰ χέρια του, ὁ Νικόδημος ἐξαναγκάστηκε νὰ προσαρμόσει τὶς θέσεις του⁶⁸.

63. «Ὁ δὲ νζ' καὶ ὁ ξη' τῆς ἐν Καρθαγένῃ, τοὺς ἐκ τῆς αἱρέσεως τῶν Δονατιστῶν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει προσερχομένους, μήτε, εἰ τοῦ λαοῦ εἶεν, ἀναβαπτίζεσθαι διατάσσονται, καὶ τοὺς κληρικῶν ἔχει αὐτῆς τοὺς ἱερατικῶν βαθμοὺς, προνοία τοῦ πλείονος οὕτω τῇ καθολικῇ προσιέναι πίστει», ΡΠΣ, ζ', σ. 68. Στὶς χειρόγραφες νομοκανονικὲς συλλογὲς ὑπάρχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν χειροτονιῶν τῶν αἰρετικῶν. Π.χ. στὸ χειρόγραφο Μ. Λαύρας Κ14 (1301), ἔτους 1600, φ. 14r ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «... αἱ τούτων (τῶν Λατίνων) χειροτονίαι πρὸς ἡμᾶς μεταπιθεμένων τῶν παρ' αὐτοῖς χειροτονουμένων οὐκ ἀποβάλλονται, ἐπεὶ καὶ τοῖς παρ' ἡμῶν θείοις πατρῶσιν αὐτῶν τῶν αἰρετικῶν αἱ χειροτονίαι οὐκ ἀπόβλητοι· πολλάκις γὰρ γεγονασιν ὀρθοδόξων».

64. Βλ. Ἐπιστολὴ 40, PG 99, 1052 (=G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistolae*, τ. I, Βερολίνο 1991, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, τ. 31/1, σ. 116). Ὁ ἅγιος Θεόδωρος στὴ συγκεκριμένη Ἐπιστολὴ υἰοθετεῖ παλαιότερη σχετικὴ θέση τοῦ Μ. Βασιλείου.

65. Βλ. σχετικὰ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Τὸ βάπτισμα καὶ ὁ τρόπος ἀποδοχῆς τῶν αἰρετικῶν καὶ τῶν σχισματικῶν, Κανόνες καὶ λατρεία*, ὁ.π., σ. 420 ἑξ.

66. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, ὁ.π., σ. 200* ἑξ.

67. Λέει ὁ Βουλευσιμᾶς πρὸς τὸν Νικόδημο: «Εἴρηκέ μοι ἡ αὐτοῦ παναγιότης· Ἀδύνατον ἔκδοσιν ἀποστεῖλαι, ἐὰν μὴ κατὰ τὴν ἀνάγκησιν ἢ βίβλος διατηθεῖσα προσκομισθῇ· τότε γὰρ, φησὶν, ἀμέριμον ἡμεῖς ποιησόμεθα περὶ πάντων τῶν τῆς βίβλου πατέρα, ἐτοίμως ἔχοντες πάντα καταβαλεῖν τὰ εἰς τύπον δαπανηθίσόμενα χρήματα», ὁ.π., σσ. 182*-183*.

68. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα λέγονται στὴν ἀνέκδοτη αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Νικόδημου

Ὁ Νικόδημος καὶ ὁ ἕτερος ἀγιορείτης κανονολόγος τῆς ἐποχῆς καὶ συνεκφραστῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ πνευματικοῦ κινήματος τῶν λεγόμενων Κολλυβάδων, Χριστόφορος Προδρομίτης, ὁ ὁποῖος συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὸν Νικόδημο γιὰ τὸν τρόπο προσελεύσεως τῶν αἰρετικῶν κληρικῶν στὴν Ἐκκλησία, ἦταν πεπεισμένοι ὅτι οἱ θέσεις τους θεμελιώνονται στὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ἦταν ἀπλῶς μία ὑπόθεση οἰκονομίας ἢ ἐπιείκειας, ἀλλὰ ἐνὸς ἔθους πὺ καθόριζε γιὰ αἰῶνες τὴν ἐκκλησιαστικὴ πράξη, ἐκφράζοντας τὸ κανονικὸ συνειδός. Καὶ οἱ δύο γνώριζαν πολὺ καλὰ ὅτι ὁ κανόνας 68 τῶν Ἀποστόλων ὀρίζει ὅτι: «τοὺς βαπτισθέντας ἢ χειροτονηθέντας παρὰ αἰρετικῶν οὔτε πιστοὺς οὔτε κληρικούς εἶναι δυνατόν»⁶⁹. Προσέφυγαν ὁμως στὸ ἔθος γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴ θέση τους, καθ' ὃν τρόπον καὶ οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Φωτίου γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν ἀθρόον χειροτονία. Ἐξάλλου οἱ ἀγιορεῖτες κανονολόγοι θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν συνήγορο καὶ τὸν ἅγιο Θεόδωρο τὸν Στουδίτη, ὁ ὁποῖος σὲ ἓνα ἀντίστοιχο ἐρώτημα ἀποφαινεται, ἐκφράζοντας παρόμοια θέση, μὲ τὰ παρακάτω: «Τὸ δὲ εἰρηκέναι σε μὴ διακρίναι τὸν κανόνα, ἀλλ' ὀριστικῶς ἀποφᾶναι τοὺς ἀπὸ αἰρετικῶν χειροτονηθέντας ἢ βαπτισθέντας οὔτε κληρικούς εἶναι δυνατόν οὔτε πιστοὺς, ἐκεῖνο λογίζου, ὅτι αἰρετικούς ὁ ἀποστολικὸς κανὼν ἐκείνους ἔφη, τοὺς μὴ εἰς ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος βαπτισθέντας ἢ βαπτίζοντας καὶ τοῦτο ἐκ θείας φωνῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου διδασκόμεθα»⁷⁰.

Εἶναι δεδομένο ὅτι γιὰ τοὺς δύο ἀγιορεῖτες κανονολόγους, ὅπως καὶ γιὰ πολλοὺς πατέρες, ἡ ποιμαντικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας ἔχει πλουραλιστικὸ περιεχόμενο, χωρὶς κατ' ἀνάγκη αὐτὴ νὰ περιορίζεται σὲ ὅσα ὁ κανονικὸς νομοθέτης ὀρίζει πρωτίστως γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Τὸ ἄνοιγμα στὸν πλουραλισμὸ, τὸ ὁποῖο καταγράφεται συχνὰ στὶς πηγές, εἶναι μία κίνηση πὺ στοχεύει πάνω ἀπὸ ὅλα στὸ ποιμαντικὸ ὄφελος.

πρὸς τὸν Δωρόθεο, μὲ ἡμερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1792: «Θέλει λοιπὸν ἡ ἱερὰ αὐτῆς τελειότης νὰ ἐστάθῃσαν ἀνεξέλεγκτοι οἱ αἰρετικοὶ ἐκεῖνοι, ὧν τὰς χειροτονίας, καθὼς καὶ τὸ βάπτισμα, κατ' οἰκονομίαν ποτὲ ἡ Ἐκκλησία ἐδέξατο; Καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὸς ὁ λόγος τῆς οἰκονομίας νὰ συμφωνήσῃ τοὺς παραδεξαμένους ταύτας θεῖους πατέρας μὲ τοὺς μὴ παραδεξαμένους, κατὰ τὸν λόγον τῆς ἀκριβείας; *Εὐλόγησον, πάτερ*, ἔσωσαν ἀνεξέλεγκτοι».

69. ΡΠΣ, Β', σ. 87 (=M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, SC 336, Παρίσι 1987, σ. 300).

70. *Ἐπιστολὴ 40*, PG 99, 1052D (=G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistolae*, ὁ.π., τ. 31/1, σ. 116).

5. Μία κοινή προσέγγιση σὲ ἓνα συναφὲς ἐπίμαχο θέμα

Νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε, Μακαριώτατε, πρὶν ὀλοκληρώσω τὸν λόγο νὰ ἀναφερθῶ μὲ συντομία σὲ ἓνα ἀκόμη σημαντικό θέμα, προκειμένου νὰ ἐπιστηρίξω τὴν παραπάνω θέση. Ὁ Φώτιος, σὲ μία σημαντικὴ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Λέοντα, ἀρχιεπίσκοπο Καλαβρίας, ἀντιμετωπίζει καίρια κανονικὰ προβλήματα, πὸν ἀνέκυψαν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία στοὺς Σαρακηνοὺς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ θέμα τῆς ἐγκυρότητος τοῦ βαπτίσματος τῆς ἀνάγκης. Συγκεκριμένα στοὺς τόπους ὅπου ἡ βαρβαρικὴ τυραννίδα ἐμπόδιζε τὴν παρουσία ἱερέων, κατὰ τὸν Φώτιο, θὰ μπορούσε νὰ τελεσθῆ τὸ βάπτισμα καὶ ἀπὸ «ἀνίερο» πρόσωπο. Τὸ βάπτισμα τῆς ἀνάγκης θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Φώτιο ὅτι εἶναι ποιμαντικὰ ἐπιβεβλημένο καὶ ἐπωφελές. Ὁ ἴδιος, ὅσον ἀφορᾷ στὴν κανονικὴ πτυχὴ τοῦ θέματος, ὑποστήριξε ὅτι ὅσοι δέχτηκαν ἓνα τέτοιο βάπτισμα, ὅταν καταπαύσουν οἱ λόγοι τῆς ἀνάγκης καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργο λειτουργήσῃ ἐλεύθερα, θὰ πρέπει μόνον νὰ χρισθοῦν «ἅπαξ τοῦ θείου μύρου» καὶ στὴ συνέχεια «ἐν ἑπτὰ ἡμέραις» νὰ τελειωθοῦν⁷¹. Ἡ τέλεση τῆς βάπτισης ἀπὸ «ἀνίερο» δὲν ἐμπόδιζε τὸν Φώτιο νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ μυστηρίου καὶ μάλιστα μὲ πολὺ ξεκάθαρο τρόπο. «Κὰν γὰρ ἀτελές (τὸ τοιοῦτον βάπτισμα), ὅμως τῇ ἐπικλήσει τῆς Παναγίας Τριάδος καὶ τῷ πιστῷ σκοπῷ τῶν ἐπικαλουμένων, τῇ τε πίστει τῶν ὑποδεχομένων, τετίμηται· διὸ οὐδὲ ἔμπαιιν βαπτίσει τῷ ὕδατι τοὺς βαπτισθέντας ὀρίζω, ἵνα μὴ ἀναβαπτίσει δόξωμεν»⁷². Ὁ Φώτιος τεκμηριώνει τὴ θέση του μὲ ἓνα κανονικὸ ἀξίωμα πὸν προεβλήθη παλαιότερα ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο («ἐν οἷς γὰρ τὰ τῆς ἐλπίδος ἀμφίβολα, τὸ χρηστὸν μᾶλλον αἰρεῖσθαι χρή»⁷³), διατυπούμενο ὅμως ἀπὸ τὸν ἴδιο πιὸ ἐλεύθερα: «καὶ γὰρ οὕτως ἔχω ἐν τοῖς ἀμφιβάλοις νεύειν χρῆναι πρὸς τὸ φιλάνθρωπον καὶ ἀπογινώσκειν μᾶλλον ἢ καταγινώσκειν τῶν ὑπαιτίων»⁷⁴.

71. PG 102, 776C (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολή 2*, στίχ. 31). Ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἐπταήμερης τελείωσης πὸν ἀναφέρεται στὸ χωρίο μπορούμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε ἐδῶ τὴν ἀντίστοιχη περίπτωση πὸν περιέχεται στὸ Βερβερινὸ Εὐχολόγιο 336 περὶ τῶν προσερχομένων στὴν Ἐκκλησία μὲ χρῆση μύρου, κατὰ τὸν τύπο τῶν νεοφωτιστῶν: «... λαμβάνει παραγγελίας τὰς ἑπτὰ ἡμέρας ἐκείνας κρέας μὴ φαγεῖν, μὴ νίψασθαι τὴν ὄψιν, ἀλλὰ καθὼς οἱ βαπτιζόμενοι, οὕτως διατελεῖν τὰς ἑπτὰ ἡμέρας, καὶ τῇ ἡμέρᾳ ἀπολούσασθαι», ST. PARENTI καὶ E. VELKOVSKA, *L' Euchologio Berberini gr. 336 (ff. 1-263)*, Ρώμη 2000, σ. 158.

72. PG 102, 776BC (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολή 297*, στίχ. 33-36).

73. *Εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον, Λόγος 21*, PG 35, 1097.

74. PG 102, 780B (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολή 297*, στίχ. 93-94.).

Στὸ ἴδιο πνεῦμα συστοιχοῦν ἀργότερα καὶ οἱ δύο ἀγιορεῖτες κανονολόγοι, οἱ ὁποῖοι κατεχώρησαν στὴν ὕλη τῶν κανονικῶν τους συλλογῶν σχετικὸ σχόλιο στὸν 24^ο κανόνα τοῦ Νηστευτοῦ. Οἱ θέσεις τους ὁμως ἀντικρούσθησαν καὶ πάλιν ἀπὸ τὸν Βουλησιμᾶ, πού ἀπαίτησε τὴ διαγραφή τῶν δύο σχολίων. Κατ' αὐτόν, ἓνα βάπτισμα πού τελεῖται ἀπὸ «ἀνίερω», ὅπως καὶ τὸ βάπτισμα πού τελεῖται ἀπὸ αἰρετικὸ, εἶναι ἄκυρα. Μὲ τὸν Βουλησιμᾶ θὰ συμφωνοῦσε ἀπολύτως καὶ ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, ὁ ὁποῖος σὲ ἓνα πολὺ σύντομο κείμενο, πού περιέχεται στὸν κώδικα Ξενοφῶντος 88, μεταπλάθει μία παλαιότερη κανονικὴ ἀρχή⁷⁵, κατὰ τὴν ὁποία «ὅ,τι δὲν ἔχει κάποιος», ἐν προκειμένῳ τὴ χάρις τῆς ἱερωσύνης, «δὲν μπορεῖ καὶ νὰ μεταδώσει», δηλαδὴ τὴν ἐγκυρότητα στὰ τελεσιουργούμενα⁷⁶. Ὅμως οἱ Νικόδημος καὶ Χριστοφόρος, οἱ συμφρονοῦντες μὲ αὐτόν σὲ ἄλλα θέματα, ὅπως ἐκείνο τῆς συχνῆς μετοχῆς στὴ θεία Εὐχαριστία, ἔβλεπαν τὸ βάπτισμα τῆς ἀνάγκης, ὅπως τὸ καθόρισε ἡ σταθερὴ κανονικὴ καὶ ποιμαντικὴ πράξις, καθ' ὃν τρόπον ὑπεστηρίχθη καὶ ἀπὸ τὸν Φώτιο. Ἔτσι ὁ Χριστοφόρος, ὕστερα ἀπὸ τὶς λογοκρισίες τοῦ Βουλησιμᾶ, πού διασώζονται στὸ χειρόγραφο Παντελεήμονος 144, ἐπανήλθε καὶ σὲ συνεννόηση μὲ τὸν τυπογράφο, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ κριτῆ καὶ τοῦ πατριαρχείου, ἐνέταξε στὸ ἔντυπο *Κανονικὸν* τὸ διαγραφέν σχόλιο⁷⁷.

75. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Λουκά Χρυσοβέργη στὸ ἐρώτημα: «Ἐάν τις θέλει ἀποκαρῆναι μεγαλόσχημος, ἀποκαρῆσεται παρὰ μανδυότου;» Ἀπόκρισις: «Τὰ περὶ [τῆς] τοῦ μεγαλοσχήμου ἀποκάρσεως αἰεὶ ἀμφιβάλλεται, μᾶλλον δὲ καὶ κανόνι ἐνέτυχον, λεγομένῳ εἶναι τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου, ἐν ᾧ ῥητῶς διαγορεύει τὸν μεγαλόσχημον μοναχὸν ὑπὸ τοῦ μεγαλοσχήμου ἀποκείρεσθαι ἱερέως: ὁ γὰρ ἔχει τις, τοῦτο καὶ δίδωσιν· ἡμῖν δὲ δοκεῖ, τῶν ἱερέων εἶναι ἀποκείρειν, ὁποῖον ἂν καὶ εἶεν τοῦ σχήματος· ὁ γὰρ ἀποκείρων, οὐ καθὸ εἶη, ἀλλὰ καθὸ ἱερεὺς ἀποκείρει· εἰ δὲ γέ τοῦ ἀποκαρῆναι μέλλοντος λογισμὸς διὰ τὴν ἀμφιβολίαν κρδαίνεται, εἰ μὴ τί ἐστὶ τὸ προοιστάμενον, ἀποκείρεσθω παρὰ τοῦ μεγαλοσχήμου, οὐ διὰ τὸ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ διὰ τὸ ἀδιστακτον», Α. Ν. ALMAZON, *Neizdannye Kanonitcheskie otvety Konstantinopolskago patriarkha Luki Khrisoverga, I mitropoleta Rodosskago Nila*, Ὁδησὸς 1903, σ. 28.

76. «Ὁ ἔχει τις, φασί, τοῦτο καὶ δοῦναι δύναται. Ἔχει δὲ βάπτισμα ὁ λαϊκός, ἄρα καὶ δοῦναι τοῦτο δύναται. Ἡ δὲ πρὸς τοῦτο ἀπάντησις ἐκ τοῦ ὁμοίου χωρήσει τὸ ἀποπον. Καὶ γὰρ ὁμοίως καὶ ὁ ἱερεὺς χειροτονῆσαι ἕτερον ἱερέα δυνήσεται, καὶ ὁ διάκονος διάκονον, καὶ ὁ ὑποδιάκονος ὑποδιάκονον ..., οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ λαϊκὸς προσέτι ἔχων καὶ μυστήριον γάμου καὶ στεφανῶσαι δυνήσεται ἀνδρόγγυνον», γφ. Ξενοφῶντος 88, σ. 397.

77. Βλ. περισσότερα στοῦ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, ὁ.π., σσ. 214*-222*. Ἀπὸ τὴν παράδοση σχετικὰ μὲ τὸ βάπτισμα τῆς ἀνάγκης πού τελεῖται ἀπὸ λαϊκὸ ὁ κορυφαῖος ἐρευνητὴς τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου μακαριστὸς Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ (Γρηγόριος ὁ θεολόγος στὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν Κανονολόγων, ὁ.π., σσ. 163-164) σημειώνει τὰ

6. Τὸ μήνυμα τῶν πηγῶν

Ὁ Φώτιος σὲ μία ἀποστροφή τοῦ λόγου του σὲ κάποιο κεφάλαιο τῆς *Βιβλιοθήκης* προτρέπει τὸν ἀναγνώστη νὰ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη ἓνα «παλαιὸν νόμον καὶ κανόνα»: «... μὴ δεῖν ἐκ μέρους τὰ συγγράμματα κρίνειν (προφανῶς καὶ τὶς συνοδικές-κανονικές ἀποφάσεις), μηδ' ἀποσπαράγματά τινα λαμβάνοντας διὰ τούτων τὴν ὅλην τοῦ γράφοντος ἐνδιαβάλλειν διάνοιαν· τοῖς γὰρ τοιούτοις καὶ ὁ προφήτης ἐπαρίησιν τὴν ἀράν· *Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν, λέγων, ἀπὸ καρδίας αὐτῶν καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν*. Τοῦτον δὲ τὸν παλαιὸν νόμον καὶ κανόνα καὶ τῶν ἱερῶν ἡμῶν πατέρων αἱ ψῆφοι κρατύνουσιν»⁷⁸.

Τὸ «καθόλου», προκειμένου περὶ τοῦ *Πηδάλιου* καὶ περὶ τοῦ *Κανονικοῦ* τοῦ Χριστοφόρου, προσλαμβάνεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν πηγῶν. Εἶναι σημαντικό νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στὸ *Πηδάλιον* ὁ συγγραφέας οὐδέποτε ἐπικαλεῖται τὸν Ὅρο τοῦ 1756. Κρατᾶ ἐπίμονα ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν ἔριδα ποὺ ταλαιπώρησε τὴν Ἐκκλησία κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰώνα. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Ὁ μέγας ἀγιορείτης διδάσκαλος δὲν φαίνεται νὰ συμμεριζόταν ὅλες ἐκεῖνες τὶς φανατικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ ἔφταναν σὲ πρωτοφανεῖς βαρβαρότητες καὶ μάστιχα ἐν ὀνόματι τῆς κανονικῆς ἀκριβείας, οὔτε καὶ τὴν ἰδιοτελῆ ἐκμετάλλευση τῆς ὀρθοδοξίας, προκειμένου ἐκκλησιαστικοὶ ποιμένες, μὴ ἐξαιρουμένου καὶ τοῦ Κυρίλλου, νὰ ἀγρεύουν ὁπαδοὺς, ὥστε νὰ ἐπιτύχουν διὰ τῆς συνεργίας

παρακάτω: «Ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ “ἐπίσημου” κανονικοῦ δικαίου ξέρουμε ὅτι τὴν κυριώτερη ἀντένδειξη περιέχει ὁ κανὼν 1 Μ. Βασιλείου: ... οἱ δὲ ἀπορρόαγέντες, λαϊκοὶ γενόμενοι, οὔτε τοῦ βαπτίζεσθαι, οὔτε τοῦ χειροτονεῖν εἶχον ἐξουσίαν ..., διὸ ὡς παρὰ λαϊκῶν βαπτιζομένους τοὺς παρ' αὐτῶν ἐκέλευσαν ἀρχομένους ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν τῷ ἀληθινῷ παισίματι, τῷ τῆς ἐκκλησίας, ἀνακαθαίρεσθαι (ΡΠΣ, Δ', σσ. 90-91 (=JOANNOU, *Discipline*, II, σ. 97). Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη πατερικὴ φιλολογία τὴν σημαντικώτερη θετικὴ ἔνδειξη παρέχει τὸ γνωστὸ περιστατικὸ ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου (τουλάχιστον στὴν ἐκδοχὴ τοῦ ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ Β. 17 καὶ τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΟΣΧΟΥ, *Λειμωνάριον*, 197 - ἄλλως στὸν *Βίο Ἀθανασίου* καὶ στὸν ΣΩΚΡΑΤΗ Α.15), κατὰ τὸ ὅποιο ὁ Ἀλεξανδρείας Ἀλέξανδρος, ὅταν ἀντελήφθη ὅτι ὁ μικρὸς Ἀθανάσιος, παίζοντας μὲ τοὺς φίλους του, τελοῦσε βάπτισμα ἐπ' αὐτῶν, ἐδοκίμασεν ἅμα τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἱερεῦσιν βουλευσάμενος μὴ χρῆναι ἀναβαπτίσει τοὺς ἅπαξ ἐν ἀπλότητι τῆς θείας χάριτος ἀξιωθέντας (ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ: *PG* 67, 976-980. Πρβλ. *Λειμωνάριον*, σ. 197: *Τότε τοίνυν ἐπιμελῶς ἐπίζητήσας παρ' αὐτῶν ὁ Ἀλέξανδρος, τίνες ἐβάπτισαν καὶ μαθῶν καὶ εὐρῶν ὅτι κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἡμετέρας θρησκείας πάντα ἐκεῖνα ἐτέλεσαν, ἀνακοινωσάμενος τοῖς αὐτοῦ κληρικοῖς, ὥρισεν τοὺς ἀξιωθέντας τοῦ θεοῦ λουτροῦ ἐκ δευτέρου μὴ χρῆναι βαπτισθῆναι*). Εἰδικότερα βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Τὸ κατ' ἀκριβείαν βάπτισμα καὶ οἱ ἐξ αὐτοῦ παρεκκλίσεις*, Ἀθήνα 2001, σ. 181 ἐξ. 78. *PG* 103, 941A (=BEKKER, σ. 240).

τους εκκλησιαστικά αξιώματα, στην περίπτωση του Κυρίλλου τὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως μαρτυροῦν οἱ σχετικὲς πηγές τῆς ἐποχῆς⁷⁹. Ὁ Νικόδημος ἐκινεῖτο ἀποκλειστικά στὸ πλαίσιο ποὺ ἔθετε τὸ ἦθος τῆς μοναχικῆς

79. Βλ. Πλανοσπαράτην, ἡ στήλη *Ἀύξεντιου καὶ Κυρίλλου καὶ ἀκολούθων αὐτῶν ἀνάγραπτος*, στοῦ ΤΗ. ΡΑΡΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Βρυξέλλες 1952 (Λευκωσία 21990), σ. 275 ἐξ. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Κύριλλος στὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ τῶν αἰρετικῶν συστοιχεῖ μὲ τοὺς λεγομένους Κολλυβάδες (βλ. π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ὁμολογῶ ἐν βάπτισμα». *Ἐρημνεία καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ Ζ' Κανόνος τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμου*, Ἀθήνα 21996, σ. 107 ἐξ.). Οἱ Κολλυβάδες πρὶν γνωρίσουν τὴ στάση τοῦ Κυρίλλου ἐκφράζονταν θετικά γι' αὐτόν. Βλ. π.χ. *Ἐπιστολὴ τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη στὸν Κύριλλο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως* (Ὁκτώβριος-Νοέμβριος 1751): «αὐτὸς μὲν οὖν ἑμαυτὸν ἠγάμα μακάριον, ἐντυχῶν ὑμῖν αὐτοψεί, ὧν τὴν θεσπεσίαν ψυχὴν τῆς μακαρίως ἔγνω ταπεινοφροσύνης οὖσαν θησαύρισμα καὶ συνελόντι τῶν ἀρετῶν ἀπασῶν ἐνδιαίτημα», Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ ιη' αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μέσα ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοσις* (ἔκδοσις ἀνεκδότων λυτῶν χειρογράφων), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 161. Ὅμως, ὅταν γνώρισαν ἐγγύτερα τίς θέσεις του, ἰδίως στὸ ἐπίμαχο ζήτημα τῶν μνημοσύνων, ἔγιναν ἀπέναντί του ἐπικριτικοί. Εἶναι χαρακτηριστικά ὅσα γράφει ὁ συντάκτης τοῦ *Φραγγελίου*, ὃ ἀποραπίζονται οἱ ἐν τῶν ἱερῶ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως ἀσημινοῦντες, ἦτοι οἱ ἐν τῇ Κυριακῇ νεκρολογοῦντες», γφ. Εὐαγγελιστρίας Σκιαθοῦ 43, σσ. 8-10, βλ. τὴ «χρηστική» ἔκδοσις ἀπὸ τὸν ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη 2008, παράρτημα σσ. 6-7: «Ἐπειδὴ τοῦ καιροῦ προϊόντος ἀναιδέστερον ἐφαίνοντο ἀσημινοῦντες, διὰ τοῦτο καὶ σφοδρότερον ἐγένετο πρὸς αὐτοὺς ὁ ἔλεγχος (δηλ. πρὸς τοὺς ἀγιαννανίτες), ὅθεν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τῶν συσκητιωτῶν ὑπὸ τῆς συνειδήσεως κεντούμενοι, μὴ συννευδοκοῦντες τῇ παραβάσει τῆς παραδόσεως, τὴν τοιαύτην πρᾶξιν ἐξέκλινον, ἀλλ' ἐκεῖνοι πλείονες ὄντες καὶ ὡς κεφαλὴν τὸν πρῶν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχη καὶ Κύριλλον ἔχοντες (αὐτὸς γὰρ πρότερον μὲν καλῶς τὸ ἔργον κατέκρινεν ἐναντίον ἀποκαλῶν τῆς ἀνέκαθεν παραδόσεως, ὕστερον δὲ ὡς κοῦφος παρὰ τινων ὑποκλαπείς μετεστράφη εἰς τόξον στρεβλόν· καὶ γενόμενος, λοιπόν, ὡς εἷς ἐξ αὐτῶν, μάλιστα καὶ ἐνέπνευσεν αὐτοῖς δύναμιν, λέγων ὅτι οὐδὲν ἔστι τοῦτο καὶ ὅτι αὐτὸς ἐπὶ τοῦ θρόνου ὦν ἐδίδεν ἐκδόσεις καὶ ἐτέλουν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν Κυριακὴν τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα), ἐκεῖνοι δὲ, φημί, ὡς πλείονες ὄντες ὑποβάλλουσιν ἀφορισμοῦ ἐπιτιμίῳ, ὡς δῆθεν ταραχώδεις, τοὺς μὴ συννευδοκοῦντας καὶ ἀπειργουοῦσιν αὐτοὺς οὐ μόνον ἐκκλησίας, οὐ μόνον κελλικῆς εἰσόδου, οὐ μόνον τῆς κοινῆς ὁμιλίας καὶ ἀναστροφῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ μύλου χρείας, κελεύσαντες ἵνα μὴ ἀλήθωσιν αὐτοῖς· μὴ γὰρ ἔχον (ὡς ἔφη τις) ὁ κύριος Κύριλλος ἐκ λόγου ἐπιχειρήσασθαι, ἐπεχείρησεν ἐκ τῆς τοῦ μύλου πτερωτῆς. Οὕτω τοιγαροῦν οἱ ἐλεεινοὶ ἐκεῖνοι ἀδελφοὶ δεινῶς διωκόμενοι καὶ λιμαγχονούμενοι (οὐκ ἔστι γὰρ εὐκόλον εἰς ἕτερον μύλον ἀπέρχεσθαι) φόβῳ τοῦ τῆς παραβάσεως κρίματος καὶ ἄκοντες κατέλιπον τὰς οἰκήσεις των καὶ ἄλλος ἀλλάχσε τοῦ ὄρους ἀνεχώρησαν. Δὲν ἐδυνήθησαν ὅμως οὐδὲ οὕτως ἡσυχίαν εὐρεῖν οὐδαμοῦ· οὐ γὰρ μόνον οἱ ἀγιαννῖται αὐτοὶ ἐμπαθῶς κατ' αὐτῶν φερόμενοι σκανδαλοποιοῦς καὶ ταραχώδεις αὐτοὺς ἐκήρυττον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔξω πολλοὶ φιλίως πρὸς αὐτοὺς διακείμενοι καὶ τὰ τῶν ἀγιαννιτῶν διεκδικοῦντες, ὡς μιάσματα τούτους ἀπέφευγον καὶ τοὺς ἄλλους οὕτω ποιεῖν ἐπιμελῶς ἄγαν ἐδίδασκον, ὦν ἀπάντων ὁ κράτι-

του ιδιότητος και οι ἐκκλησιαστικές του πηγές. Εἶναι ἐπίσης σημαντικό γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ «καθόλου» νὰ ἔχουμε κριτική προσέγγιση τῶν πηγῶν. Μπορῶ ἐδῶ νὰ προσθέσω ὡς τελευταῖο παράδειγμα ἐκεῖνο πού ὑπάρχει πρὸς τὸ τέλος τοῦ σχολίου στὸν κανόνα τοῦ Κυπριανοῦ Καρχηδόνος, ὕστερα ἀπὸ τὴ λέξη «ἄλλος», στὸ ὁποῖο ἐπὶ λέξει ἀναφέρεται ὅτι: «... ἡ οἰκονομία ὁποῦ πρὸς καιρὸν ἐμεταχειρήθησάν τινες πατέρες οὔτε νόμος οὔτε παράδειγμα δύναται νὰ νομισθῇ· ἀλλὰ καὶ ἂν ἴσως τινὰς καλῶς ἐρευνήσῃ μέλλει νὰ εὔρη τοὺς αἰρετικούς τούτους ὁποῦ οἰκονομικῶς ἐδέχθη ἢ Β' Οἰκουμενικῆ Σύνοδος νὰ ἦσαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τότε εἰς αἵρεσιν πεσόντας ἱερωμένους βεβαπτισμένοι καὶ διὰ τοῦτο ἐμεταχειρίσθη τὴν οἰκονομίαν αὐτήν. Ἡ ἀλήθεια ὁμως τῆς θείας Γραφῆς καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος δεικνύουν ὅτι πάντες οἱ αἰρετικοὶ πρέπει νὰ βαπτίζονται»⁸⁰. Αὐτὸ τὸ κείμενο δὲν ἀνήκει στὸν Νικόδημο ἀλλὰ στὸν Θεοδώρητο Ἐσφιγμενίτη⁸¹, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ νοθεύσει τὸ ἔντυπο *Πηδάλιον*, προσθέτοντας πολλὰ ἄτοπα⁸². Καὶ ὁμως κάποιοι πού ὑποστηρίζουν τὸν ἀναβαπτισμό τῶν αἰρετικῶν στηρίζονται καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σχόλιο, τὸ ὁποῖο ὁμως εἶναι νόθο. Ἔτσι δι' αὐτοῦ τοῦ χωρίου ἀποδίδουν στὸν Νικόδημο θέση, ἡ ὁποία δὲν συμφωνεῖ πρὸς ὅσα ὁ ἴδιος διατυπώνει στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Δωρόθεο Βουλησιμᾶ.

Οἱ «τολμηρίες» τοῦ Θεοδώρητου, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὶς πηγές, ἦταν πράξη ἐκδίκησης πρὸς τὸν Νικόδημο, γιατί ὁ δεύτερος, κρίνοντας τὸ ἔργο τοῦ πρώτου *Ἐρμηνεία εἰς τὴν ἱεράν Ἀποκάλυψιν*, ἀπέρριψε τὸν ἰσχυρισμὸ του ὅτι ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ πάπας εἶναι οἱ ἀντίχριστοι⁸³. Ὁ Νικόδημος ἔβλεπε πολὺ πιὸ ὠριμα καὶ θεολογικὰ τὸ θέμα, ἐνῶ ὁ Θεοδώρητος τὸ προσέγγιζε ἰδεολογικὰ, γι'

στος καὶ κορυφαίατος ὁ ποτε Χαλεπίου ἦν, ὁ γλῶττα καὶ χεῖρ καὶ οὖς τοῦ κυρ Κυρίλλου καὶ πρότερον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ νῦν ἐν τῷ Ὁρει διατελῶν, τοῦτον, ὅστις οὐκ οἶδεν, ὁποῖός ἐστιν ἀνὴρ οὗτος, ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν, τὸν τῆς πόλεως καὶ τὸν τοῦ Ὁρους ἀγνοεῖ δοιδυκα». Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ βλ. ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΠΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀναβαπτισμὸς τῶν αἰρετικῶν 1453-1756. Σταθμοὶ ἔρευνας καὶ πράξης (ἱστορικοκανονικὴ θεώρηση)*, Ἀθήνα 2009.

80. *Πηδάλιον*, σσ. 370-371.

81. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Μητροπολίτου Σουηδίας, «Μὴ ἐπισημανθεῖσαι προσθῆκαι τοῦ ἱερομονάχου Θεοδώρητου ἐν τῷ Πηδαλίῳ», *Κληρονομία* 21 (1989) 202-203.

82. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτου Κανονικόν*, ὁ.π., σσ. 170*-180*.

83. «Οὐ μόνον δὲ ταῦτα, ἀλλὰ ἐτόλμησεν ὁ τολμητίας νὰ προσθήσῃ εἰς τοιαύτην βίβλον (τὸ *Πηδάλιον*) καὶ τὸ συμπέρασμα ὄλον τῆς ὄνειροκριτικῆς ἐρμηνείας του εἰς τὴν ἱεράν Ἀποκάλυψιν, δηλαδὴ ὅτι ὁ Πάπας καὶ ὁ Μ... εἶναι ὁ Ἀντίχριστος καὶ οὐδεὶς ἕτερος, τὰ ὁποῖα δύναται νὰ φέρουν ὄχι μόνον ζημίας χρηματικὰς ἀλλὰ καὶ κίνδυνον ζωῆς». *Ἐπιστολὴ Νικοδήμου Ἀγιορείτη πρὸς Δωρόθεο Βουλησιμᾶ* (19 Νοεμβρίου 1801).

αυτό και ἐκδήλωσε τὴν ἐμπάθειά του, μὲ τὶς ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ συγγραφέα προσθήκες στὸ ἔντυπο *Πηδάλιον*. Στὴν πραγματικότητα ἡ συγκεκριμένη πράξη μαρτυρεῖ τὴ σύγκρουση δύο διαφορετικῶν θεολογικῶν «κόσμων»: ἐκείνου ποὺ τεκμηριώνει τὴ διδασκαλία στὰ κείμενα τῆς παραδόσεώς μας καὶ τοῦ ἄλλου ποὺ κινεῖται στὸν πλάνο δρόμο τῶν ιδεοληψιῶν, ὁ ὁποῖος συνήθως κάνει «χρήσεις» ὄχι τοῦ «καθόλου», ἀλλὰ τῶν «ἀποσπαραγμάτων».

Τὸ «καθόλου» ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ φρόνημα τῶν πατέρων, θὰ ἔλεγα ἔτσι ὅπως διατυπώθηκε παραπάνω. Τὰ «ἀποσπαραγμάτων» ἐκφράζονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν νοσοτροπία τῆς ἀποτειχίσεως, οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ φαίνονται ὅτι ὑποστηρίζουν τὴν ἐκκλησιαστικὴν πράξη, στὴν πραγματικότητα πορεύονται κατὰ «τὸ θέλημα τῶν καρδιῶν αὐτῶν», ὅπως παλαιότερα ὁ Μελέτιος καὶ οἱ ὀπαδοί του στὴν Ἀλεξάνδρεια. Οἱ δὴθεν «ζηλωταὶ τῶν πατρικῶν παραδόσεων», ὑποστηρίζοντας τὴν ἀκρίβεια ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀποδοχὴ τῶν πεπτωκότων, τελικὰ ἀπεσχίσθησαν ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα, διακόπτοντας τὴν κοινωνία μὲ τὸν ἅγιο Πέτρο Ἀλεξανδρείας, καὶ στὴ συνέχεια κατέληξαν στὸν Ἀρειανισμό. Ἔτσι, κατὰ τὸν Ἐπιφάνιο Κύπρου, αὐτοὶ «φεύγοντες τὸν καπνὸν εἰς πῦρ ἐνέπεσον»⁸⁴, ποὺ εἶναι δυστυχῶς ἡ μοιραία κατάληξις ὅσων ἐπιλέγουν τὴν ἰδιογνωμοσύνη καὶ ὄχι τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα.

SUMMARY

Photios the Great and Nicodemos Hagiorites:
Their contribution to the formulation of the canonical conscience

By Theodoros X. Giangu

The present lecture, organized in six sections, was offered at the celebration of the annual commemoration of Saint Photius, which was held under the auspices of the Holy Synod of the Church of Greece. In these sections, the relationship between Law and Custom are presented, especially in reference to the question of their priority in the treatment of canonical issues. Characteristically, with respect to the canonical issue of the *per saltum* ordination of Photius at the Synod of Hagia Sophia (879/80), the Easterners supported the possibility of such ordinations arguing that it was a cus-

84. PG 42, 193B.

tom of their church, whereas the Westerners opposed this act as being contrary to the law of Rome. For the Easterners, custom was considered a broader category in comparison to the narrower dimension of written law. The canonical praxis of the East moved within these broader dimensions of customary law in juxtaposition to that outlined in the *corpus canonum* of canonical texts. This can be observed in issues such as the question of fasting, epitimia (Exomologetarion of John the Faster), and monastic regulations, as well as with respect to the reception of heretics within the body of the Church. For example, St Nicodemos Hagiorites and Christophoros Prodromites argued that heretical clergy may be received in orders. They defended their position by invoking liturgical custom. A similar view was held by Photius. Custom and Law formulate the diachronic conscience of the Church.